HARPUT

KALE MAHALLESİNDE OSMANLI YAŞAMI

Katkılarından dolayı teşekkür ede

KUPON
MATBAA

The Biofore Company UPM

135 gr/m2 UPM Finesse Silk kağıda basılmıştı

Katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

KUPON
MATBAA

The Biofore Company UPM

135 gr/m² UPM Finesse Silk kağıda basılmıştır.

Emekleriniz ve dostluğunuz
için en samimî duygularımızla

05.10.2011
ÖDEMİŞ

HARPUT
KALE MAHALLESİNDE OSMANLI YAŞAMI

Veli Sevin
Necla Arslan Sevin
Haydar Kalsen

ege
YAYINLARI

EGE YAYINLARI

HARPUT
KALE MAHALLESİNDE
OSMANLI YAŞAMI

© 2011 Ege Yayınları – Veli Sevin
ISBN 978-605-5607-67-8

Bütün hakları saklıdır.

Baskı

Kupon Matbaa San. Ve Tic. Ltd. Şti.
Seyrantepe, İbrahim Karaoğlanoğlu Cad.
Özgür Sok. No: 2 34418 Kağıthane / İstanbul
Tel: (0212) 324 82 00 Faks: (0212) 281 42 79
Info@kuponmatbaa.com
Www.kuponmatbaa.com
Sertifika No: 21356

Yapım ve Dağıtım

Zero Prodüksiyon
Kitap-Yayın-Dağıtım San. Ltd. Şti.
Abdullah Sokak, No: 17, Taksim - İstanbul
34433 İstanbul
Tel: +90 (212) 244 7521 Faks: +90 (212) 244 3209
e.posta: info@zerobooksonline.com
www.egeyayinlari.com www.zerobooksonline.com

İçindekiler

Teşekkür 1

Önsöz 5

Giriş 9

Anahatlarıyla Tarihte Harput 9

Harput'un Ünlü Konukları 31

Araştırmacılar, Gezginler, Misyonerler ve Sanatçılar 31

Harput Mahallelerine Genel Bir Bakış 53

Kale Mahallesi 81

Tabakalaşma Durumu 81

Yazılı Belgelere Göre Mahallenin Tarihsel Gelişimi 89

Osmanlı Arkeolojisi ve Harput Kazıları 93

Kazı Sonuçları - 2005-2009 Yılları 103

Caddeler, Sokaklar ve Meydanlar 105

Umumî Tuvaletler 109

Kale Camii ve Mahalle Mektebi 110

Mahalle Mektebi 119

Ticarethane, Dükkân ve Atölyeler 123

Konutlar 154

Küçük Buluntular 171

Pişmiş Toprak Eşyalar 172

Madeni Eşyalar 189

Cam Eşyalar 190

Takılar ve Aksesuarlar 191

İçindekiler

Teşekkür 1

Önsöz 5

Giriş 9

Anahatlarıyla Tarihte Harput 9

Harput'un Ünlü Konukları 31

Araştırmacılar, Gezginler, Misyonerler ve Sanatçılar 31

Harput Mahallelerine Genel Bir Bakış 53

Kale Mahallesi 81

Tabakalaşma Durumu 81

Yazılı Belgelere Göre Mahallenin Tarihsel Gelişimi 89

Osmanlı Arkeolojisi ve Harput Kazıları 93

Kazı Sonuçları - 2005-2009 Yılları 103

Caddeler, Sokaklar ve Meydanlar 105

Umumî Tuvaletler 109

Kale Camii ve Mahalle Mektebi 110

Mahalle Mektebi 119

Ticarethane, Dükkân ve Atölyeler 123

Konutlar 154

Küçük Buluntular 171

Pişmiş Toprak Eşyalar 172

Madeni Eşyalar 189

Cam Eşyalar 190

Takılar ve Aksesuarlar 191

Kayaya Oyulmuş Tesisler ve Harput Zindanı 217
Harput Zindanı 219
Son Söz .....
Kaynakça .....
Resim Kaynakçası .....
Planlar Listesi .....
Dizin .....

Kayaya Oyulmuş Tesisler ve Harput Zindanı 217
Harput Zindanı 219
Son Söz 245
Kaynakça 247
Resim Kaynakçası 257
Planlar Listesi 267
Dizin 269

"Harput Yollarında" adlı 4 ciltlik eserin yazarı, Harput aşığı
İshak Sunguroğlu'nun (1888-1977)
aziz anısına ...

Teşekkür

"Kültür Şehri Elazığ"ın "göz bebeği", "atası", "hafızası", "vitrini", "ruhu" ve "namusu" gibi duygu dolu pek çok nitelemeye karşılık, terkedilmişliğin kahredici yalnızlığını yaşayan Harput'un yok olup gidişine dur deme amacıyla girişilen arkeolojik kazılar, büyük çapta, Kültür ve Turizm eski Bakanları Sayın Erkan Mumcu ve Sayın Attila Koç'un özel ilgi ve destekleri sayesinde hayata geçirilebilmiştir. 2008 yılında kazımızı, bu kez de Kültür ve Turizm Bakanı Sayın Ertuğrul Günay ziyaret ederek incelemelerde bulunmuştur. Bu nedenle önce her üç bakana minnet borçluyuz. Kazı için gerekli izin Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden sağlanmış, parasal katkı ise Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü'nce temin edilmiştir[1]. Elazığ Valileri Sayın Dr. Kadir Koçdemir ve Sayın Muammer Muşmal maddî ve manevî destekleriyle sıcak ilgilerini hiçbir zaman esirgememişlerdir. Harput sevgisi ve bilim adına yapılan bu anlam dolu yardımları için teşekkürlerimizi sunmayı içten bir görev biliriz.

Kimi yardım ve ilgileri için MİS Holding Yönetim Kurulu Başkanı Nihat Demirbağ'a, Karayolları Elazığ Bölge Müdürlüğü'ne, TEDAŞ idaresine, Fırat Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Tapu ve Kadastro İdaresi Elazığ Bölge Müdürü Sedat Cömertoğlu'na teşekkür ederiz. 2005-2008 yılları arasında Elazığ Valiliği'nin misafiri olarak kaldığımız Akgün Oteli'ne de konukseverlikleri nedeniyle müteşekkiriz. Geleneksel yaşantı ve eski mahalleler konularında verdikleri bilgiler için sayıdeğer Harput büyüklerinden Sıtkı Kabaklı (84), Mehmet Avcı (84), Turgut Yücesu (82) ve İzzettin Ünlü (81)'ye şükran borçluyuz.

[1] Harput kazıları için ayrılan ödenek 2005 yılında 60 bin Y TL., 2006'da 100 bin Y TL., 2007'de 110 bin YTL., 2008'de 170 bin YTL ve 2009'da da 185 bin TL'dır. Beş yıllık kazı sezonunda topam 204 işçiyle 249 gün boyunca yapılan tüm harcamaların tutarı 625 bin TL'dır.

Kazılarımıza bilim kurulu üyesi olarak Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. M. Beşir Aşan (2005-2007), Prof. Dr. Mustafa Öztürk (2005-2007) ve Yrd. Doç. Dr. Yüksel Arslantaş (2005-2007) ile Mustafa Balaban (2005-2006) ve mimar Mithat Coşkun (2005-2006) katılmışlardır; alan sorumluları olarak: epigraf-fotoğrafçı Ferudun Şedele (2005-2009) ile Elazığ Müzesi Araştırmacıları'ndan Arkeolog Bülent Demir (2005-2009), Arkeolog Ercan Kan (2005-2009), Arkeolog Bilal Yürük (2006) ve arkeolog Kenan Öncel'in (2009) yanında, çeşitli üniversitelerin Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümlerinden çok sayıda mezun ve stajyer öğrenci görev almış, açma başkanlıklarını: Arkeolog Ruşen Taşdöğen (2005-2009), Arkeolog Sedat Biçer (2005-2008), Arkeolog Nadir Kaya (2008-2009), Sanat Tarihçisi Sedat Şahin (2005-2007), Sanat Tarihçisi Mustafa Bayam (2005-2007), Sanat Tarihçisi Seda Mişe (2008-2009) ve Arkeolog Ergin Elbir (2007, 2009) yürütmüştür. Resimleri, büyük çapta, fotoğraf sanatçısı Ferudun Şedele (2005-2009) ile fotoğrafçı Selma Arslan (2009) çekmiştir. Elazığ Müzesi'nden Aysel Şener, Ergin Algül, Reyhan Kaya, Ferhat Akipek ve Servet Polat ile tüm müze personeli çalışmalara katkıda bulunmuştur. Kale Camii'ne ait ilk rölöve mimar Servet Karakaş tarafından yapılmış, bazı rölöveler mimar Cüneyt Keleştimur ve yapı ressamı İrfan Baştuğ'un elinden çıkmış, mahallenin genel planını ise Veli Sevin hazırlamıştır. 2009 yılında tüm röleveler Mimar Ceren Sipahioğlu tarafından elden geçirilerek yeniden düzenlenmiş, küçük buluntu çizimlerini ise Esra Gümgüm yapmıştır. Yukarıda adlarını saydığımız bilim kurulu üyelerine ve uzmanlara teşekkür borçluyuz.

Kitabın yazım aşamasında pek çok yardım gördük: Kitap, makale ve fotoğraf temini konusundaki destekleri nedeniyle Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'nden Ali Akkaya'ya, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Doç. Dr. Şevket Dönmez'e ve Ermenistan Yakın Doğu ve Kafkasya Araştırmaları Kurumu'ndan Dr. Yervand Grekyan'a, 17. yüzyıl Harput Şer'iyye Sicili konulu yüksek lisans tezinden yararlanmamıza izin veren Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Bekir Koçlar'a, sikkeler ve Osmanlı çinileri konusunda verdikleri bilgiler nedeniyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Oğuz Tekin ve Yrd. Doç. Dr. Emine Naza Dönmez'e, Harput Süryani mahalleleri hakkında sağladığı bilgi ve

fotoğraflar için Dr. İshak Tanoğlu'na, taş analizleri nedeniyle MTA Müdürlüğü'nden Jeoloji Yüksek Mühendisi Gökçe Gürtekin'e, kimi notlara ulaşmamızda yardımcı olan The Metropolitan Museum of Art'tan Dr. Christopher Lightfoot'a ve fotoğraf çekimleri için sağladığı teknik donanım nedeniyle Prof. Dr. Aynur Özfırat'a müteşekkiriz. Kazı sorumluluğu ve fotoğrafçılığının yanısıra Ferudun Şedele, eski bir Harputlu olarak verdiği bilgilerle hazırlık aşamalarına önemli katkılarda bulunmuştur; elinizdeki kitap biraz da onun çabasının ürünüdür.

Beş yıl boyunca kazılar, başta Harputlu taş örgü ustası Munzur Yılmaz ile Ramazan Bayrak ve Ahmet Korkmaz olmak üzere, tüm işçilerimizin yarattığı bilinç ortamı, özen ve ahenk sayesinde başarıyla yürütülmüştür. Özellikle yerin 30 m aşağısında, kayaya oyulmuş antik su tesisi-zindanın açılışı sırasında gösterdikleri üstün gayret her türlü takdirin üzerindedir.

Kazı, bu satırların yazarlarından Müze Müdürü Arkeolog Haydar Kalsen'in büyük çaba ve özverisiyle yol almaya başlamış ve beş yıl boyunca onun gayretli ve sevecen yaklaşımıyla sürmüştür.

Kitabın hazırlık aşamaları Londra British Library'de gerçekleştirilmiştir. Bu zengin kütüphanedeki incelemeler sayın Engin Musaoğlu'nun sağladığı destekle mümkün olabilmiştir. Kendisine ne denli teşekkür etsek azdır.

Son olarak, özenli sayfa düzeni ve tasarımıyla kitaba önemli katkıda bulunan sayın Hülya Tokmak ve basım nedeniyle Ege Yayınları, özellikle sayın Ahmet Boratav'a sonsuz teşekkürler.

... Ne bülbül var, ne gül var, ne çimen var
Baykuş konmuş gül yerinde diken var
Yerindedir gerçi "koca çınar'ı"
Neyleyim bülbülsüz, gülsüz baharı.

Önsöz

Elazığ'dan kuzeye doğru 5 km'lik dik bir kara yolu ile ulaşılır Harput'a. Kayabaşı'ndaki Dağ Kapı'dan içeri giren yol eski, yorgun evler ve kimileri boynu bükük camiler arasından geçerek kentin meydanına varır sonunda. Arslandağı Kayalıkları (1492-1462 m) üzerinde kurulmuş bu tarih kenti günümüzde Elazığ'ın küçük ve sessiz mahallelerinden biridir; Elazığlılar'ın gözünde "Yukarı Şehir".

Bilginler, sanatçılar kenti, gakko[2]'ların Harput'u, Osmanlı döneminde Doğu Anadolu'nun en önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biriydi. 1834'ten sonra coğrafî sıkıntılar ve siyasî gereksinimler sonucu bir değişim ve dönüşüm sürecine girerek yavaş yavaş önemini yitirmeye başladı; kayalıklardaki yukarı şehirden Uluova'nın bereketli düzlüklerine doğru bir göçle boşaldı ve gün gelip ıssızlaştı. 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde adeta bir harabeye dönüşmüştü bile. Yeni şehir kuruldukça eskisi de usul usul taşındı aşağıya. Kalenin işe yarar taşlarını söküp arabasına yükleyerek Elazığ'da satan arabacıların geçim kaynağı oldu tarihsel doku, kimsesiz, korumasız... Kim derdi ki av meraklısı Reşid Mehmed Paşa Mezre'de ilk yapıları kurduğunda binlerce yıllık Harput'un sonu olacaktı bu. Kim derdi ki Belek Gazi'nin yurdu gün gelip tarumar edilecekti. Bugün manzara hiç de iç açıcı değil: tarihsel doku yok olup gitmiş,

2 Gakko ya da gakkoş Elazığlılar'ın kardeş-arkadaş anlamında kullandıkları bir terimdir.

mahalleler boş, sahipsiz; telaşlı çarşıların, usta sesleriyle çınlayan arastaların yerini sessizlik almış. Eski şaşaanın yerinde yeller esiyor.

Oysa daha 1845'te eyalet merkezi ve giderek gelişen canlı, hareketli bir kent görünümündeydi. 20.yüzyılın başlarında 20 bini aşan nüfusuyla, Amerikalılar'ın gözünde "Doğunun Başkenti" olarak nitelenebilecek kadar değerli ve zengin ticaret ve ipek kentiydi. Çarşılarında esnaflar, sanatkârlar ve tüccarlar cirit atar, dut ağaçlarıya gölgelenen sokakları, çoğu Harput ipeği yüklü deve kervanlarının çanları ve ipek dokuyan hanımların tezgâh sesleriyle çınlardı. Alim ve şairler, yabancı misyon mensupları, Amerikan, Fransız ve Alman kolej hocaları, askerler ve rahipler koşuştururdu Arnavut kaldırımlı dar sokaklarında. Heyhat! O güzel eski günler geride kaldı. Gün gelip gürül gürül akan çeşmeler kurudu, hamamlar, medreseler ve eyvanlarından neşeli şarkılar, kahkahalar fışkıran evler yok oldu bir bir. Ne var ki, saraylara lâyık musikîsi, zengin folkloru ve kültürel mirası ile anılarını hâlâ yaşatmaya, ayakta durmaya çalışıyor, sanki eski günlerini arıyor, zamanın tüm acımasızlığına karşın....Ve her şeye rağmen Harputlu gakko ruhu Elazığ'da yaşıyor hâlâ, Üç Lüleli Pınar'ın şırıl şırıl akan suyu gibi. Ama gönül bağları, sevgi, tarihsel dokuyu korumaya yetmiyor ne yazık ki. Betona teslim olmuş Harput, tarihin çarkları arasında ezilip ıssızlaşan pek çok Anadolu kentinin kaderini paylaşıyor boynunu bükerek, hüzünlü, sessizce. Ama ne gam! Harput canım Harput...

Elazığ Müze Müdürlüğü, Harput'taki arkeolojik kazılara 2005 yılında, her geçen gün eriyip yok olarak unutulan tarihî kentin hiç olmazsa kalesini kurtarma amacıyla başladı. Kaledeki geç Osmanlı kültür katlarının tahribe açık durumu çalışmanın daha çok Osmanlı dönemi üzerinde yoğunlaşılması sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu yüzden çalışmaların Osmanlı arkeolojisi kapsamında yürütülmesi kararına varılmıştır.

Yüz elli yıl kadar önce terk edilmeye başlanmış ve 40-50 yıl içinde tümüyle boşalmış bir Osmanlı mahallesindeki arkeolojik kazıların sonuçlarını içeren bu çalışma bir başlangıç niteliğindedir. Yine de ortaya çıkarılan mimarlık kalıntıları ile küçük buluntular Harput'un unutulmuş ve fakat önem taşıyan bu köşesinin tarih ve kültürünü somut belgelerle açığa çıkaracak düzeye ulaşmıştır. Şimdi daha çok *Kar mı yağmış şu Harput'un başına/ Kurban olam toprağına taşına* gibi yanık türkülerde yaşayan eski

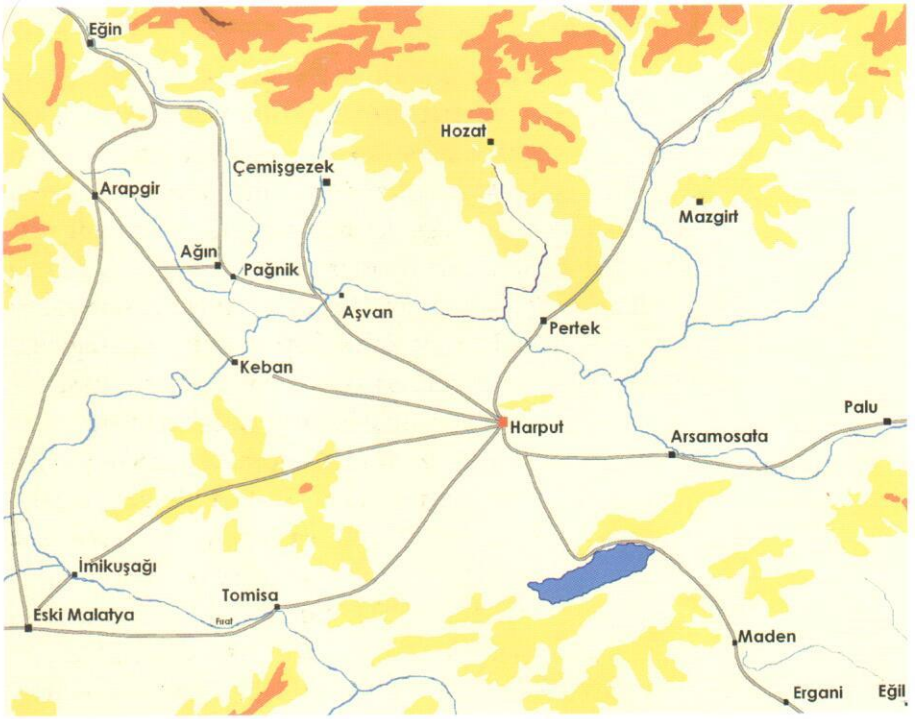
Harput kültürünü, ileride Osmanlı arkeolojisi kapsamında yapılacak yeni çalışmaların sağlayacağı verilerle canlı bir biçimde ortaya koymak mümkün olacaktır kanısındayız.

Bilimsel yöntemlerle kazılıp gün ışığına kavuşturulacak mahalle dokusunun restorasyon ve çevre düzenlemeleriyle ayağa kaldırılıp turistik bir merkeze dönüştürülmesi varılmak istenen hedeflerden biridir. Kapıları daracık sokaklara açılan evlerinin ziyaret edilebileceği, camisi, dükkânı ve atölyeleriyle bir Osmanlı mahallesi düşlüyoruz şimdiden. Kıvrıla kıvrıla uzanan daracık sokaklarından Harput musikisi taşan bir mahalle; Elazığ'ın vitrini adeta.

Bu düş, el birliği, gönül birliği ve kararlılıkla gerçekleştirilebilir ancak. Biz kazı kurulu ve Elazığ Müzesi olarak çalışmalarımızı beş yıl sürdürdük, üzerimize düşeni görevi yaptık özveriyle. Şimdi sıra Elazığ'lılarda...

Elinizdeki kitapta 2005-2009 yılları arasında sürdürülen kazının Osmanlı dönemiyle ilgili 5 yıllık sonuçları sunulmaktadır. Son kısma, Kayaya Oyulmuş Tesisler ve Harput Zindanı adlı bölümün eklenmesinin amacı söz konusu yapıları Osmanlılar'ın da yoğun olarak kullanmış olmalarıdır.

Harput-Elazığ /Ödemiş
2009

Harita: Harput ve yakın çevresi

Giriş

Anahatlarıyla Tarihte Harput

Harput, modern Elazığ kentinin hemen kuzeyinde, 38°42′ K boylam ve 39°15′ D enleminde kayalık bir sırt üzerine kurulmuştur. Geçmişin önemli kervan ve askerî yollarını denetimi altında bulunduran, son derecede korunaklı konumuyla dikkati çeker. Güneyinde uzanan bereketli ovalar kente tarımsal açıdan ayrı bir değer kazandırır[3]. Doğu Anadolu'nun en geniş ve bereketli ovalarından biri Uluova (400 km kare) ve Elazığ Ovası'nın (60 km kare) güzelliği, yolu düşen tüm araştırmacı ve seyyahları hayranlık içinde bırakır (Res. 1). Harput Kalesi kayalıklarından aşağıdaki geniş ovaya bakan 19. yüzyıl seyyahları onu kimi zaman Bursa ile kıyaslar[4], kimi zaman tarımsal zenginliklerini anlata anlata bitiremez[5], kimileri de şaraplarının lezzetinden söz etmeden geçemez[6]. 1838 yılında İngiliz konsülü J. Brant[7] Harput ovasının belki de Türkiye'nin en iyi ekilip biçilen düzlüğü olduğuna işaret ederek, ülkenin en zengin ve en kalabalık yöresi olarak tanımlar. 1880'lere doğru yaptığı ziyarette, İngiliz H. F. Tozer[8], kendisine refakat eden Fırat Koleji Müdürü Dr. H.N. Barnum'dan nakille, yerli halkın "Cennet Bahçeleri"nin burada olduğuna inandıklarını bildirir[9]. Harput ovaları bununla da bitmez. Eski Yunan tarihçisi

---

[3] Geniş bilgi için bkz. Sergün 1975.

[4] Barkley 1891: 311; 2007: 228.

[5] Brant 1836: 207; Ainsworth 1842: 291 vd.; Hauptmann 1969-70: 21 vd.

[6] Tozer 1881: 215.

[7] Brant 1841: 365; 2007: 220.

[8] Tozer 1881: 219.

[9] Kılıç (1989: 124)'a göre Misyonerler, İncil'de "Cennet" diye geçen bir yerin Harput olduğuna inanır, burayı "Cennet Bahçesi ve Uygarlığın Doğduğu Yer" olarak görürlerdi.

Res. 1 Harput Kalesi'nden modern Elazığ ve Uluova'ya bakış.

Res. 2 Harput Kalesi, kuzeyden.

Polybios'ta[10] adı Dicle ve Fırat arasındaki *Kalon Pedion* (Güzel Ova) olarak geçen Altınova (şimdi Keban Baraj Gölü altında) ile 610 km karelik bir alan kaplayan Kuzova ve daha kuzeydeki Aşvan ovası bereket saçan düzlüklerdir.

Harput, yer aldığı coğrafyadaki en önemli geçit noktası üzerinde kurulmuştur. Verimli ovalara hâkim ve önemli yolları denetimi altında bulunduran kalesi, diğer bir deyişle Süt Kalesi[11], denizden 1425 m kadar yükseklikteki platonun doğu kenarında ve daha alçak (1392 m) kireç taşı kayalık üzerinde yükselir (Res. 2-6). Doğudan Tabakhane Deresi, batıdan da Sal Deresi'nin açtığı vadilerle ayrılan kayalık, kuzeyden ve güneyden dik yamaçlı uçurumlarla çevrilidir. Bu haliyle doğa tarafından tahkim edilmiş, savunmaya son derecede elverişli bir yapıya sahiptir. Onu en iyi anlatan 17. yüzyıl Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'nin[12] ağzıyla: *....eflâke ser çekmiş acayip ve garip yalçın bir kaya üzerine inşa edilmiş metin bir hisardır Harput.*

Orta Anadolu'dan gelip doğu ve güneydoğuya doğru uzanan yolların Fırat Irmağı'nı aşmak zorunda olduğu birkaç geçitten biri (eski Tomisa Geçidi, bugün Kömürhan) üzerinde bulunması nedeniyle önemli bir konuma sahiptir (Harita). Burada Fırat'ı hem sallarla aşmak ve hem de biraz daha doğudaki İmikuşağı yöresinde, özellikle bazı aylarda, Romalı general Lucullus'unki (İÖ. 69) gibi yürüyerek geçebilmek mümkündü. Bu yaya geçidi özellikle deve kervanlarınca kullanılmakta ve Baskil üzerinden Harput'a ulaşmaktaydı[13]. Harput'tan sonra yollar, Til Enzit (Hanzit, bugün Doğankuş) üzerinden Hazar Gölü'nün doğu kıyılarına, sonra da Ergani-Maden gibi doğal-tarihî geçitleri kullanarak güneye, Diyarbakır'a doğru inmekteydi. Ünlü Pers Kral Yolu'nun güzergâhı da burasıydı[14].

---

[10] VIII 25.

[11] Yöresel inanışa göre inşaasında su yerine süt kullanıldığı için bu adla anılır: bkz. Sunguroğlu 1958: 269. Aynı türde bir efsanenin Palu Kalesi için de var olduğu hakkında: Bardizaktsi, Natanyan, Sırvantsdyants 2010: not 112.

[12] Evliya Çelebi 1986: 170 vd.

[13] Sevin 1995: 3 vd. ve not 5.

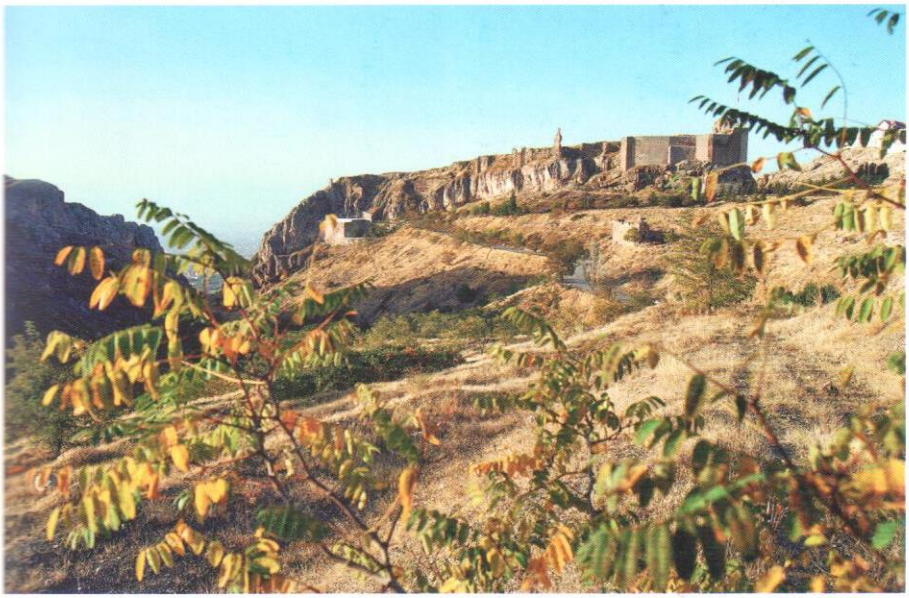
[14] Bkz. J.G.C. Anderson, "The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns", *The Journal of Hellenic Studies* 17, 1897: 26 ve harita; Hauptmann 1969-70: 25 vd.; D. French, "Pre- and Early Roman Roads of Asia Minor. The Persian Royal Road", *Iran* XXXVI, 1998: 18, 30; V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* I, Ankara 2001: 12 vd.

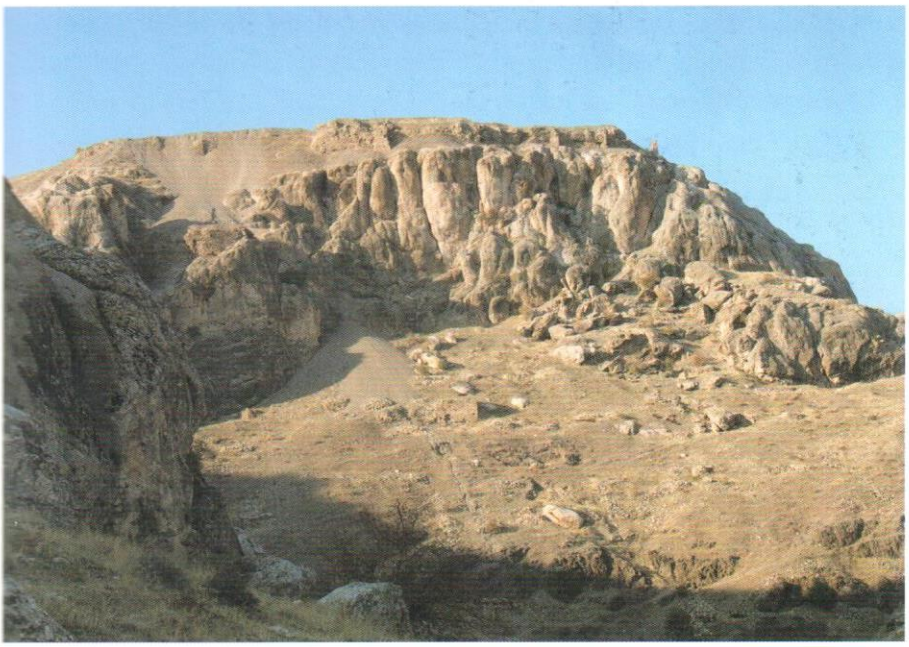
Res. 3 Harput Kale girişi.

Res. 4 Harput Kalesi, kuzeybatıdan, geride Keban Baraj Gölü ve Mastar Dağları.

Res. 5 Harput Kalesi, kuzeyden. Önde Meryem Ana (sol) ve Surp Garabet (sağ) kiliseleri.

Res. 6 Harput Kalesi, güneyden.

Res. 7 Ünlü Harput ipeğinden dokunmuş kumaştan bir giysi. Başlangıçta evlerdeki el tezgâhlarında dokunuyorlardı. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Elazığ'da kurulan Beşkardeşler Fabrikası'nda üretilmeye başladılar.

Res. 8 Harput ipekli dokuması.

Kuzeyden Sivas üzerinden gelip Divriği, Arapgir ve Keban'dan Elazığ Ovasına ulaşan, öte yandan Erzincan-Erzurum'dan gelip Kemah, Eğin (Kemaliye), Arapgir, Keban ya da Ağın ve Aşvan hatlarıyla Harput'a varan tarihî yollar da buradan geçmekteydi. Yanı sıra Pertek, Mazgirt ve Munzur üzerinden kuzeye doğru uzanan daha ikincil derecede yollar ile doğuda Palu'ya doğru giden sistemler adeta Harput'ta bir düğüm oluşturuyor ve kentin stratejik önemini arttırıyordu.

Kervanların uğrak yeri olan Harput aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Daha çok pamuğu, ipeği ve dokumaları ünlüydü. Burada üretilen ipekli dokumalar 1884 yılında Fransa'nın Lyon kentinde düzenlenen bir sergide birincilik ödülüne layık görülmüştü (Res. 7-8)[15]. 1890'ların ilk yarısında Adana ve Harput yörelerinden Sivas'a, pantolonluk kaba kumaş yapılacak iplik için 10. 000 balya pamuk gönderilmekteydi[16]. 20. yüzyılda ithal iplik fiyatının giderek düşmesi Harput'tan pamuk talebine sekte vurmuştu. Ama yine de 1905 yılında yörede 700. 000 kg'dan fazla ham pamuk eğrilerek iplik haline getiriliyordu. 1907'de ise, üçte biri Fransa'ya olmak üzere, 136.000 kg ipek ve koza ihraç edilmekteydi[17]. Bütün bunlara karşılık, limanlara uzaklığı, yolların yetersizliği ve güvenlik sorunları ticaretin

15 Köker 2008: 642.

16 Quataert 1999: 71, 111.

17 Quataret 2008: 214.

sınırlı kalmasına ve dolayısıyla bölgenin fazla gelişememesine yol açmıştı. 1860'lı yıllarda Amerikalı misyoner C.H. Wheeler[18] İstanbul'dan Harput'a alışılmış yolculuğun: buharlı vapurla denizden Samsun'a (700 mil), buradan da Amasya, Tokat ve Sivas üzerinden at sırtında 320 mil (yaklaşık 16 günlük bir seyahat) kat edilerek yapılabildiğini anlatır. 1692 tarihli Osmanlı belgelerinde "Harput ahalisinin fakir" olduğundan söz edilir[19]. Fransız coğrafyacı X. Hommaire de Hell[20] 1845 yılındaki ziyareti sırasında kenti "misérable village" sözleriyle tanımlar. 1887-1896 yılları arası vilayet öşür gelirlerine göre Harput, Aydın, Bursa, Konya, Erzurum, Sivas, Kastamonu, Adana ve Trabzon gibi vilayetlerin çok gerisinden gelmektedir[21]. Dolayısıyla, tabloyu daha nesnel bir gözle görüp inceleyebilmek için, o zamanlar kentin ekonomik açıdan gelişimini olumsuz etkileyen bu gibi faktörler üzerinde de durmak gerekir.

Bununla birlikte tarımsal yönden elverişli koşullar insanoğlunun yöreyi binlerce yıldır yoğun bir biçimde iskân etmesine yol açmıştır. Keban ve Karakaya baraj alanlarında yapılan kurtarma kazıları bölgenin tarihsel açıdan taşıdığı önemi gözler önüne sermiştir. Ancak, Harput, kale ve yerleşim alanı olarak ilk kez ne zaman kurulmuştur? Bu soruya henüz tam anlamıyla sağlıklı bir yanıt vermek mümkün değildir. Harput adı nereden gelir, kökeni nedir? Bu da tam olarak bilinmez. İ. Sunguroğlu[22] büyük bir araştırma ve emeğin ürünü olan değerli yapıtında Hitit İmparatorluk Çağı çivi yazılı metinlerinde geçen *Harputa*, *Harputauna* gibi yer adlarından hareketle Harput isminin İÖ. 2. binyıla uzanan bir geçmişi olduğunu ileri sürmüş ve görüşü çeşitli yerli çevrelerce benimsenmişti. Oysa bu eşitlik önerisi yalnızca fonetik bir benzerlik temeli üzerine kurulmuştur ve bu yüzden her türlü tartışmaya açıktır. Tarihî coğrafya ile ilgili bu gibi çalışmalarda isim benzerliğinin yanında, coğrafî mekân uyuşumu, tarihsel bilgiler ve nihayet arkeolojik kalıntılar çok önemli rol oynar. Bunlardan bir ya da birkaçının eksikliği halinde eski bir yer adının modern bir yerle eşitlenmesi pek mümkün olmaz. Harputa adı, Hitit İmparatoru

---

[18] Wheeler 1868: 61.

[19] Erdoğdu 2006: 101. Ayrıca bkz. Ünsal 1987: 128.

[20] Hell 1855: 427.

[21] Quataret 2008: 279, Tablo A, 302, Tablo A.

[22] Sunguroğlu 1958: 43.

IV. Tudhaliya ve annesi Puduhepa'nın adlarını taşıyan İÖ. 13. yüzyıla ait çivi yazılı bir emirnamede Ala, Šišura ve Apalas ile bilikte Harziuna Ülkesi kentleri arasında anılır[23]. Bilim dünyasında genel inanış Harziuna Ülkesi'nin Orta Anadolu'da lokalize edilebileceği yolundadır. Ayrıca Harput ve hemen eteklerinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarında Hitit dönemine uzanan herhangi bir maddî kültür kalıntısına rastlanmış değildir[24]. Bütün bu nedenlerle Harput adının, isim benzerliği dışında, eski Anadolu'daki Harputa yer adıyla bir ilişkisinin olduğunu söylemek pek mümkün görünmüyor. Daha geniş anlamda Harput yöresi Hitit İmparatorluk döneminde, merkezi Altınova'da bulunan, Hurri kökenli İşuwa Krallığı'nın toprakları içinde kalıyor ve Büyük Hitit Kralı'na bağlı bir hanedan tarafından yönetiliyordu[25]. Bölgedeki Hitit egemenliği, imparatorluğun İÖ. 1190 yılındaki yıkılışına kadar sürmüştür.

Elinizdeki kitapta Harput tarihini bir kez daha ele alıp yinelemenin doğru olmayacağı inancındayız. Bu iş 1920'li yıllardan günümüze gelene dek çoğu kez başarılı bir biçimde yerine getirilmiştir[26]. Burada çok kısa bir şekilde Harput tarihinin, yeni arkeolojik kazı ve keşiflerin sağladığı veriler ışığında, ana hatlarını çizmekle yetineceğiz.

Bereketli bir ovanın kuzey ucundaki kayalık platoda kurulu Harput Kalesi ve kayalıklarındaki ilk iskânın sahipleri kimlerdi? Çevredeki ovalarda tarih öncesi dönemlere kadar giden höyük türü birçok yerleşme yeri bulunmaktadır. Şimdi Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalan Korucutepe Höyüğü'nde İÖ. 2. binyıla uzanan bir kalenin varlığı ortaya konmuş ve İşuwa Krallığı'nın da bu yörede geliştiği belirlenmiştir. Ancak Harput kayalıklarının geçmişi nereye uzanır? Henüz bu konuda çok güvenilir bir veri tabanı üzerinde durulduğu söylenemez. Malatya/Arslantepe merkezli Geç Hitit Krallığı'nın sınırları bu yöreye dek uzanıyor muydu? Fırat'ın karşı kıyısında bazı kalelere sahip olduğu bilinmekle birlikte[27]

---

23 Garstang, Gurney 1959: 124; del Monte, Tischler 1978: 89, 93; Otten 1973: 122.

24 Şimdi Keban Baraj Gölü'nün sularına gömüşmüş Altınova'daki Norşuntepe, Tepecik ve Korucutepe höyüklerinde Hitit kültürüne ait katmanlar açığa çıkarılmıştır.

25 İşuwa tarihi ve yeri için bkz. Klengel 1968; del Monte, Tischler 1978: 155; Yiğit 1995: Hawkins 1998.

26 Harput tarihi için bkz. Kramers 1927: 915 vd.; Sunguroğlu 1958: 38 vdd.; Ardıçoğlu 1964; Cahen 1978b; Ünal 1997; Aşan 2005; Danık 2005.

27 Sevin 1995: 26.

İÖ 1. binyılın başlarında egemenlik alanının Harput/Elazığ yöresine kadar genişlediğini gösteren bulgulardan yoksunuz[28].

Kuzey Mezopotamya merkezli Assurlular'ın yakl. İÖ. 1100'lü yıllardan itibaren Harput/Elazığ bölgesine doğru yayılma eğilimi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Assur kralı I. Tukulti-apil-Eşarra (İÖ. 1115-1077) Bulanık-Malazgirt Ovası'nın batı ucunda Yoncalı kayalıklarına bir yazıt kazdırtacak kadar kuzeye çıkmıştı. İÖ. 9. yüzyılda, Elazığ'ın güney sınırlarını da içine almış görünen Alzi/Enzi ya da Enzite adlı bir eyalet kurdukları ve buraya Ninib-kib-uşur adında bir vali atadıkları bilinmektedir[29]. İÖ. 8. yüzyılın sonlarında Assur İmparatoru II. Şarru-kin (İÖ. 721-705) Malatya yakınındaki Arslantepe'ye kadar ulaşarak kendini, burada bir saray kuracak kadar güvende hissetmişti[30]. Bütün bu verilere karşın Harput Kalesi'nin ilk sakinlerinin Assurlular olduğuna işaret eden arkeolojik bulgulardan da yoksunuz. Elazığ ovalarında Assur Krallığı'nın siyasal ve kültürel varlığını düşündürecek her hangi bir iz bulunmamaktadır.

Harput platosundaki en eski iskân izlerinin, henüz tam anlamıyla belirlenememekle birlikte, başkentleri Tuşpa (Van Kalesi) olan Urartular'dan kalma olduğu söylenebilir[31]. Kral Minua'nın (İÖ. 810-785/80) Palu'yu (Şebeteria) ele geçirip burada bir eyalet kurması ve vali atamasıyla başlayan Urartu egemenliği, oğlu I. Argişti (İÖ. 785/80-760) ve torunu II. Sarduri (İÖ. 760-730) döneminde giderek güçlenmişti. Urartular'ın batı sınırındaki bu yöre, Tuşpa hükümdarlarının gözünde ayrı bir önem taşıyordu. Batıya açılmak, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki zengin Geç Hitit ve Arami prensliklerini denetimi altına alarak Assur İmparatorluğu ile rekabet edebilmek devletin ana hedefleri

---

28 Eski eser tacirleri tarafından Harput kökenli olduğu bildirilen, üzerine arabalı geyik avı sahnesi işlenmiş, Hitit hiyeroglifli bir kireçtaşı kabartma (şimdi Louvre Müzesinde) daha çok Malatya/Arslantepe kökenli eserler grubuna girmektedir: Bkz. Orthmann 1971: 522, lev. 42,b.

29 Andrea 1913: No. 47, 53 vdd.

30 Bkz. G.Frame, "A New Cylinder Inscription of Sargon II of Assyria from Melid", *Studia Orientalia* 106, 2009: 65 vdd.

31 Lehmann-Haupt'un (1907: 60, res. 36; 1910: 475 vd.) Harput'ta bir antikacıdan aldığını söylediği, ilginç bazalt kabartma parçası kalede bulunmuş değildir. Hauptmann (1969-70: 27) Pertek'ten bulunduğu varsayılan, üzerinde iki kuşak halinde kalkanlı savaşçıların resmedildiği bu parçayı Assurlular'a mal etmekle birlikte, Assur kabartma sanatında benzer türde betimleme yoktur.

arasındaydı. Bu amaca ulaşabilmek üzere, Van Gölü kıyılarından gelip Muş Ovası ve Bingöl Dağları'nı aşarak önce Altınova ve Elazığ'a doğru uzanan büyük bir yol, köprü ve menzilhaneler inşa etmişlerdi[32]. Kral II. Sarduri Fırat Nehri'ni aşarak Malatya'daki Geç Hitit Krallığı'nı kendine bağımlı kılmıştı. Kömürhan civarında, Habibuşağı Köyü yakınındaki küçük Urartu sınır karakolunun güney eteklerindeki kayalıklara kazdırttığı, şimdi ne yazık ki Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalan yazıtında bu bölgeyi ele geçirişini anlatır[33]. Bununla yetinmeyip, daha sonra güneye, Adıyaman yöresine doğru ilerleyerek, özellikle Qumaha (Kummuhu, Kommagene) Kralı Kuštašpili'yi yenilgiye uğratıp, etki alanını Toroslar'ın ötesine doğru yaymaya başlamıştı. Böylelikle batıda, ileride Assur'a karşı yapılacak harekâtlarda kullanılacak yeni ve güçlü bir eyalete gereksinim doğmuştu. Yeni eyaletin sınırları, Karakoçan yöresindeki Bahçecik Köyü'nde bulunan Urartuca bir yazıtta çizilmiştir[34]. Urartular'ın bölgeye karşı gösterdikleri büyük ilgi İÖ. 7. yüzyıda da sürmüştü. Tunceli, Mazgirt yakınındaki Kaleköy kayalıklarına oyulmuş bir kaya mezarının duvarları üzerine kazınmış kral II. Rusa (İÖ. 675-645) yazıtı bu ilginin en açık göstergesidir[35]. Bölgeye sahip olma yolunda atılmış Urartu adımları, Habibuşağı, Palu, Mazgirt, Norşuntepe, Mastar Dağı'nın kuzey eteklerindeki Genefik ve Yıldıztepe kalelerinde açıkça izlenebilmektedir[36]

Harput Kalesi, kayaya oyulmuş basamak şekilli temel yuvalarının en geniş yayılımı olan 280x100 m'lik boyutları ve her bakımdan elverişli konumuyla bu yörede bir Urartu eyalet merkezi olmaya tek aday durumundadır[37]. Üzeri baştanbaşa Urartu mimarî karakterinde temel yatakları ve sur temel yuvaları ile kaplıdır (Res. 9). Kuzey ve doğu surları boyunca izlenen basamaklı temel yatakları ilk savunma sisteminin de buradan geçtiğini kanıtlar. Güney surları dışına taşan büyük teras alanı, ilk yerleşmenin daha geniş bir sahaya yayıldığını belgeler[38]. Harput sitadeli içinde

---

32 Bu yol için bkz. Sevin 1988a; 1989.

33 Payne 2006: no. 9.1.3.

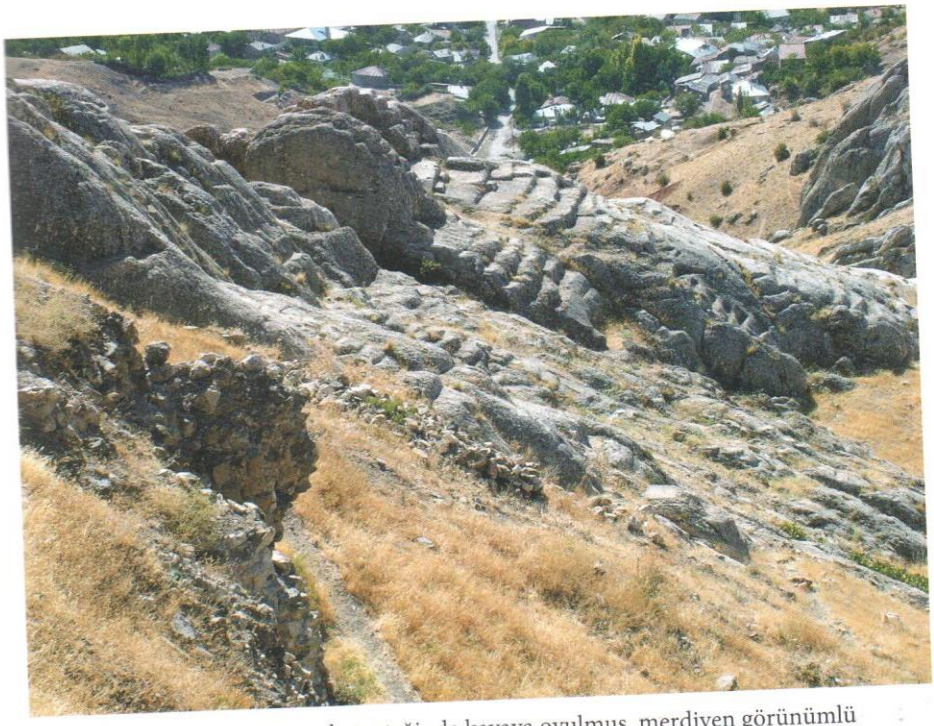
34 Bkz. Payne, Sevin 2001; Sevin 2005; Payne 2006: no. 9.3.12.

35 Payne 2006: no. 12.1.2.

36 Sevin 1987: 1 vdd.; 1988b: 460 vdd.; Köroğlu 1996: 19, res. 18.

37 Köroğlu 1996: 16, res. 2.

38 Sevin 1988b: 461, res. 42-43.

Res. 9 Kalenin güneybatı eteğinde kayaya oyulmuş, merdiven görünümlü Urartu türü temel yatakları.

19. yüzyılın sonlarından beri sarnıç olduğu sanılan kayaya oyulmuş bir tesisin varlığı bilinmektedir. Son yıllarda bu tesis temizlenerek açığa çıkarılmıştır (bkz. s. 217 vdd.). 2008 yılında bunun biraz daha kuzeybatısında, kale giriş yolu üzerinde muazzam boyutta bir yenisi keşfedilmiştir. Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacak bu su tesisi ile kaya oyma yapının, doğrudan doğruya bir belge olmakla birlikte, gerek işçilik ve gerekse kapsam yönünden Urartu eseri olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Ek olarak, kalenin güneybatı eteğinde, en azından bir tane daha kaya tüneli ya da sarnıcın varlığı bilinmektedir[39]. Böylelikle çok sayıda insanın su gereksinimini sağlayacak depoları, kaya mimarîsi ve basamak şeklinde oyulmuş sur temel yataklarıyla Harput'un bir Urartu eyalet merkeziyle örtüşebilecek özellikler taşıdığı gözlenebilmektedir. Yanısıra, kalenin güney eteklerinde, tek tük de olsa, Urartu çağına uzanan yerli malı Demir Çağı çanak

39 Deranian 1981: 6 ve "Map of Husenig"; Danık 2002[a]: 195.

çömlek parçaları bulunmaktadır[40]. Bununla birlikte, yörede, şimdi büyük çapta Keban Baraj Gölü altında kalan Norşuntepe[41] ile hemen güneyinde Mastar Dağı'nın kuzey yamaçları üzerine kurulmuş Yıldıztepe[42] gibi merkezlerden tanınan, parlak kırmızı cilâlı tipik Urartu çanak çömlek parçalarına ne yüzeyde ne de kazılar sırasında rastlanabilmiş değildir.

Kalenin yüzeyinde kazılar sırasında ele geçen mühür baskılı bir kap parçası ayrı bir öneme sahiptir (Res. 10). Bej astarlı bir kabın gövdesine hamur yaşken yan yana vurulmuş yuvarlak iki damga mühürden sağlam durumdakinin baskısı üzerinde, açık şekilde anlaşılamamakla birlikte, bordürlenmiş alan içinde, yüksek ayaklı, arkalıklı sandalyeye oturmuş sola dönük insan figürü, küçük bir ayak taburesi, hilâl motifi ve yanında yuvarlak bir nesne seçilebilmektedir. Üst tarafta kimi işaretler sıralanmış gibidir. Figürleri açık biçimde tanıyamamakla birlikte, parçanın Demir Çağı'na tarihlenebileceğini düşünüyoruz.

Söz konusu bulgular Harput Kalesi'nin daha çok Urartu Krallığı dönemine uzanan geçmişinin tanıklarıdır; ancak 20. yüzyılın başlarına kadar hiç boşluk vermeksizin yerleşmelere sahne olduğundan eski çağlara uzanan maddî kültür kalıntıları ve varsa daha erken iskân izleri, bazı kesimlerde 8-10 m kadar derinde kalmıştır[43]. Mevcut arkeolojik veri yorumlarına göre kale, olasılıkla, Urartu Kralı II. Sarduri (İÖ. 760-730) tarafından yeni bir eyalet merkezi olarak kurulmuş ya da planlanmıştır. Bununla birlikte ne Urartu ve ne de çağdaş Assur kaynaklarında Harput'un adıyla eşitlenebilecek bir yer vardır. Bahçecik yazıtında geçen yeni kurulmuş Sardurihinili kentinin Harput ile ayniyeti konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir[44].

---

40 Sevin 1988b: res. 42.

41 Hauptmann 1969-70: 21 vdd.

42 Sevin 1988b: 460 vd., res. 39-41.

43 Kale ve Harput platosu üzerinde şimdiye kadar, kayalara oyulmuş basamak şeklindeki temel yatakları ile irili ufaklı çukurluklar (cup marks) dışında, Urartu mimarî özelliği taşıyan başka hiçbir ize rastlanmamıştır. Harput yakınındaki Hacıseli Köyünde Urartu karakteristik özellikleri gösteren bir kaya mezarı bulunmaktadır: Bkz. Sevin 1986: 287, res. 17-18; Köroğlu 1996: 45 vd., res. 9.

44 Köroğlu (1996: 92) Harput'un, Ağrı-Patnos'ta bulunmuş Minua yazıtlarında geçen (Payne 2006: No. 5.1.12, 5.1.13) *Qutume* kenti ile eşitlenebileceği görüşündedir. II. Sarduri'nin Bahçecik'teki yazıtında anılan *URU Qu*....kentinin adı da *Qu*[*maha*] (Kommagene) değil

Res. 10 İri bir çömleğin üzerine hamur yaşken vurulmuş damga mühür baskısı.

Urartu Krallığı'nın yıkılışı sonrasında Harput Kalesi'nin iskânı açısından nasıl bir süreç yaşandı? Henüz bilinmiyor. Akhaimenid Sülalesi döneminde genel anlamda Pers egemenliği altında kalmış ve Armenia Satraplığı içine alınmış olmakla birlikte[45], kale ve yakın çevresinde bu zamana işaret eden arkeolojik veriler henüz bulunmamıştır. Hellenistik Çağ'daki durumu da karanlıktadır. Çok genel bir ifadeyle, önce Seleukoslar'a ve küçük Sophene Krallığı'na, İÖ. 93-66 arasında da Armenia kralı Tigranes'in yönetimine girmiş olmalı. Daha sonra Roma'ya bağlı Sophene kralları yönetiminde Partlar, Sasaniler ve Romalılar arasında çekişme konusu oldu.

Uzun süre karanlıklar içinde kalan kentin adı ilk kez Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'ta (19, 6,1), 359 yılında Sasanilerce zapt olunan Ziata adlı büyük bir kale (castellum) olarak geçer[46]. Fırat'ın batıda yaptığı büyük kavis içindeki yöre o zamanlar Anzitene adını taşıyordu ve 297 yılından beri de Roma İmparatorluğu'na bağlı bulunuyordu[47]. 9. yüzyılın ortalarından itibaren İbn Hurdazbih[48] gibi Arap yazarlarında Hışn-ı Ziyād, Süryanice kaynaklarda ise Ziyāt ve Hisnā de-Zāid olarak anılır.

Qu[tume] olarak tamamlanabilir (Bkz. Payne, Sevin 200: 115; Sevin 2005). Kral Minua'nın bu kenti yerle bir edip Alzi ülkesini ele geçirdiğini bildirmesi, *Qutume*'de Urartu Krallığı öncesine giden bir yerleşmenin varlığını gerektirir; ancak şimdilik Harput'ta Urartu Krallığı öncesine uzanan bir dönemin varlığına ilişkin hiçbir iz saptanabilmiş değildir.

45 Herodotos III 93.

46 Ziata Castellum'u Eğil'in 7.5 km kadar doğusunda, Yukarı Dicle ile Dibni Suyu'nun (antik *Deba*) birleştiği noktadaki Amini Kale'ye lokalize eden yeni görüş için bkz. A.M. Comfort, *Roads on the frontier between Rome and Persia*, University of Exeter, 2008. Bu notu, The Metropolitan Museum of Art'tan Dr. Christopher Lightfoot'a borçluyuz.

47 Bkz. Howard-Johnston 1983; Lightfoot 2005.

48 Hurdazbih 2008: 106.

Daha çok tanınan adı Harput 11. yüzyılda Χάρπετε şeklinde geçer[49], Ermenice Kharpert ya da Kharberd, Arapça ve Süryanice Khartabird, 12. yüzyıl Haçlı kroniği, Tyre başpiskopsu Willermus'da[50] Quart Pierre, Türkçe'de de Harput biçimiyle kullanılır[51]. Bizans döneminde başlamış görünen Kharpert formunun kökeni tartışmalıdır. Kimileri Ermenice'den geldiği inancındadır. Gerçekten de *berd* ya da *pert* son eki Ermenice'de kale ya da kent anlamına gelmektedir[52]; bununla birlikte ismin önündeki ilk elemanın kökeni ise izaha muhtaçtır[53]. Bunu, Ermenice *kar* yani taş şeklinde değerlendirip Harput adının Ermenice Kar-pert yani kaya-kent şeklinde açıklanması gerektiği öne sürülmüşse de bu görüş filolojik ve etimolojik yönden doğru değildir[54]. Bölgenin İÖ. 2. binyıldaki yerli halkı Hurrilerle ilişkili olduğunu ve Hurri Kalesi anlamına geldiğini öne sürenler de vardır[55]. Her ne kadar Hurri kökenli bir geçmişi olmakla birlikte, bu öneri de oldukça tartışma götürecek cinstendir ve bilimsel desteğe muhtaçtır. 14. yüzyılın Arap coğrafyacısı el-Dımeşkî, Hışn Ziyād'ın kale ve Khartabird'in de eteklerindeki kentin adları olduğunu söyler[56]; bu bilgi, Zaid Kalesi ile Hartabird'den ayrı ayrı bahseden, 13. yüzyılın Süryani tarihçisi Ebu'l Ferec'in anlatımlarıyla uygunluk içindedir[57].

---

49 Bkz. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum* (yay.haz. H.-G.Beck, A.Kambylis, R.Keydel), Corpus Fontium Historiae Byzantie V, Walter de Gruyter, Berlin 1973: 316, 19.

50 Willermus Tyrensis II, 17.

51 Harput adının değişik kullanım biçimleri hk. bkz. Kramers 1927: 915 vd.; Markwart 1930: 41 vdd.; Cahen 1978b.

52 Hübschmann 1969: 381.

53 Bazen "Kar-pert" olarak.

54 Hübschmann 1969: 389; Wheeler 2002: 129 not 55; Ünal 1989: 11; Danık, Balaban 2004: 3.

55 Bkz. Hewsen 2002: 35 vd.; Wheeler 2002: 129 not 55.

56 Kramers 1927: 915 vd. Cahen (1978b: 1084) el-Dımeşkî'nin bu görüşünün kişisel bir izah gibi göründüğüne inanır.

57 Abû'l Farac 1999: 487. Harput'un, Sophene'nin krallık merkezi olarak nitelenen (Strabon XI.14.1), Büyük Armenia'nın en önemli kentleri arasında sayılarak Dicle kaynağına yakın bir yerde olduğu söylenen (Plinius, *Naturalis Historia* 6.10) *Carcathiocerta* ile eşitliği ileri sürülmüşse de (bkz. Ainsworth 1842: 291; Lehmann-Haupt 1910: 513 vdd.; Ardıçoğlu 1964: 11 vd.) yalnızca isim benzerliğinden yola çıkılarak yapılan bu öneri kabul görmemiştir. Genel inanış bu kentin daha çok Toroslar'ın güneyinde aranması yolundadır: Hauptmann 1969-70: 26 ve not 27; Mitchell 1980: 10. Son zamanlarda görkemli kaya mezarlarıyla dikkati çeken Diyarbakır'a bağlı Eğil (antik *Anghh, İngilene*) ile eşitliği yönünde görüşler ileri sürülmüştür: bkz. R.J.A. Talbot (ed.) *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*,

Yeni arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları Harput sitadeli ve kuzeyindeki aşağı şehrin, en azından Roma İmparatorluk Çağı'nda ve Sasaniler döneminde var olduğuna işaret eden buluntular vermiştir. Kale Camii'nin temelleri altındaki tabakalardan gelen Roma İmparatorluk Çağı tunç sikkesi ve gümüş bir Sasani sikkesi ile "Doğu Sigillatası A" türü olarak nitelenen parlak kırmızı cilalı çanak çömlek parçaları, bunun birinci elden tanıklarıdır (Res. 11)[58]. Ammianus Marcellinus (XIX 6,1) 4. yüzyılın ortalarında, sur uzunluğu 10 stadion'u (yakl. 1800 m) aşan geniş bir yer olduğunu bildirir[59]. Kalenin hemen kuzeyinde, Dabakhane Deresi'in batı yamaçları üzerine yayılmış, arkosollü türde ve kırmızı boya bezemeli kaya oyma mezar odaları Geç Roma İmparatorluk/Bizans çağı mezarlığının yerini belirlemektedir (Res. 12)[60]. Bu zamanda kale Araplarca Khanzit denen Anzitene bölgesi kentleri arasındaydı. Adı hâlâ Uluova'nın doğu ucunda ve Elazığ il merkezinin 16 km güneyindeki, büyük Til Enzit (yeni Doğankuş) Höyüğü'nde yaşayan bu yöre, kuzey ve batıda Fırat'ın çizdiği büyük kavis ile güney ve güneydoğuda da Hazar Gölü ve Toroslar'la sınırlanıyordu[61].

Bugün modern Elazığ kentinin olduğu alanda Mazara (Μαζάρα) adında küçük bir yerleşme yeri kuruluydu[62]. Adı hâlâ Mezre olarak yaşayan bu yerleşim birimi, Malatya'dan gelip, Hazar Gölü'nün doğu kıyıları üzerindeki Gezin'den Ergani-Maden Geçidi'ni aşarak Diyarbakır'a doğru uzanan tarihî yol üzerindeki birkaç duraktan ya da menzilden biriydi. Eski Roma

---

Princeton 2000: Map 89 Armenia sayfası 1270; A.M. Comfort, *Roads on the frontier between Rome and Persia*, University of Exeter, 2008: 288. Bu notu, The Metropolitan Museum of Art'tan Dr. Christopher Lightfoot'a borçluyuz.

58 Aşağı Fırat havzasında bulunan "Doğu Sigillatası A" türü çanak çömlekler için bkz. Z. Derin, "Aşağı Fırat Havzasındaki Yerleşim Merkezlerinde Ele Geçen 'Doğu Sigillatası A' Türü Keramikler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* II, 1994: 149 vdd.

59 Danık (2001: 34; 2002: 197 vd.) kale ikinci giriş kapısının batısında yükselen, "Çubuk Burcu" olarak adlandırdığı kulenin alt düzeylerindeki, *pseudo-isodomos* tarzını andıran taş duvar örgü işçiliğinden hareketle bu duvarın daha çok Bizans döneminde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Roma dönemi surları ise "Arslanlı Burç" da denen üçüncü giriş kapısının gerisinde 2009 yılı kazıları sırasında ortaya çıkarılmaya başlayan *isodomos* türünde taş örgüye sahip burçla başlamış olmalıdır.

60 Kalenin güneydoğusundaki yamaçlar üzerinde bulunan ve eskiden su yalağı olarak kullanılmış iki lahit teknesi bu nekropolden taşınmış olabilir.

61 Bkz. Cahen 1978a; Howard-Johnston 1983.

62 Claudii Ptolemaei, *Geographica* V 13,19 Μαζάρα.

Res. 11 Kale Camii temellerinde bulunan Roma İmparatorluk Çağı terra sigillata türü çanak çömlek parçaları.

Res. 12 Kalenin kuzeyindeki kayalıklara oyulmuş arkosollü türde kaya mezarı.

yol haritalarına göre Melentenis (Malatya)'den çıkan yol Corne, Metita, Ad Aras (Pirot), Thertonia (Baskil yakınlarında Doğancı)[63] ve Haroğlu üzerinden Mazara'ya (Elazığ) ulaşıyordu[64]. Buradan, çoğu kez ikiz kent olarak nitelenen Harput ve Mezre'nin köklü birer geçmişe sahip oldukları anlaşılır.

Bizans döneminde Harput olasılıkla bölgenin en önemli askerî üssü haline getirilmişti ve Bizans-İran mücadeleleri sırasında önemli rol oynamıştı[65]. Son kazılar Harput kalesinin Bizans İmparatorluğu döneminde yaşadığını kanıtlayan çok sayıda arkeolojik veri sağlamıştır. Kimi sur kalıntıları[66] ile horasan harç ve çamur harç örgülü duvar parçaları dışında, cam mozayiklerle süslü yapı izleri, yanı sıra 11.-12. yüzyıla ilişkin çok sayıda sikke ve tunçtan bir ağırlık[67], çeşitli süs eşyaları ve nihayet 2009 kazıları sırasında keşfedilen tuğla kemerli merdivenli tünel buna tanıklık eden birinci elden kaynaklardır. Ortaçağ yazarlarının verdikleri bilgilere göre İslâm öncesine ait bu son dönemde Khanzit ya da Anzitene bölgesi ve Harput-Ziata önceleri Bizans'a bağlıydı. 10. yüzyılın ortalarında Hamdani hükümdarı Seyf üd-Devle'nin akınlarına sahne oldu ve kısa süre zaptedildi[68]. 1071'den sonra daha bağımsız bir tavır takınan Philaretos Brakhamios adlı bir Ermeni asilzadesinin yönetimi altında idi[69]. 1085 yılında Alparslan'ın komutanı Çubuk Bey'in eline geçti ve Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Çubukoğulları Beyliği'nin merkezi oldu[70].

---

[63] Sevin 1988b: res. 1. Ayrıca Fırat'ı İmikuşağı Köyü civarında aşarak kuzeydoğuya doğru ilerleyerek Barsıkkale (Arapuşağı), Kızıluşağı ve Doğancı üzerinden Elazığ'a uzanan bir dağkervan yolu da bulunmaktaydı.

[64] Tabula Peutingeriana, Segmentum X-2; Ravenna Cosmography. Howard-Johnston (1983: 257) bu küçük istasyonun 956 yılında Hamdani hükümdarı Seyf üd-Devle tarafından tahrip edilip ıssızlaşmış olabileceğine inanır.

[65] Howard-Johnston 1983: 260.

[66] Danık (1997: 169; 1999: 68; 2000: 17, 20; 2002: 198) Harput Kale ilk giriş kapısının doğusundaki kayalık üzerine oturtulmuş dikdörtgen payandanın alt kısmı, batı surunun orta bölümünde yükselen büyük burcun güney alt kesimi ile yer yer doğu surlarındaki malzeme ve tekniğin Bizans döneminden kalma olabileceğini düşünür.

[67] Bkz. Tekin 2007: 32 vdd.

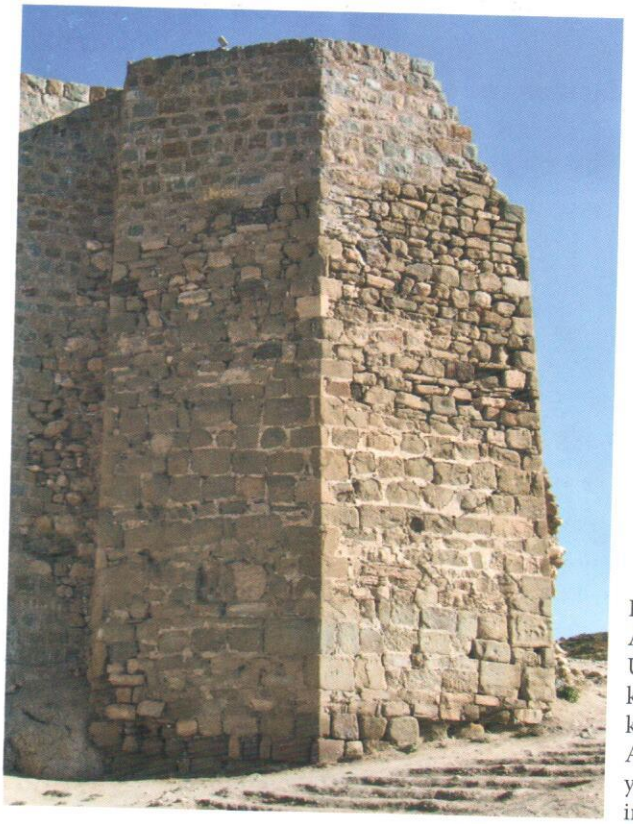
[68] Howard-Johnston 1983: 261, not 122; Aşan 2005: 54.

[69] Sevim 2002: 13 vdd.; Aşan 2005: 56.

[70] G.Ö. Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları" *Belleten* 230, 1997: 67 vdd.; Aşan 2005: 56 vd.

Res. 13
Kalenin kuzey uçtaki en yüksek noktasında kurulu Artuklu sarayının kalıntıları.

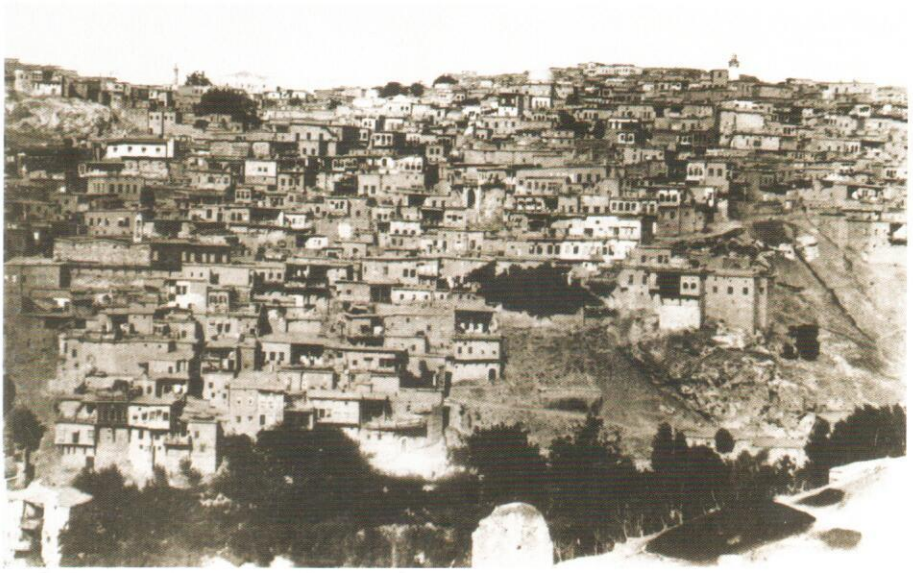

Res. 14
Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kitabesini taşıyan hayvan kabartmalarıyla süslü burç. Arslanlı Burç denen bu yapının Artuklu döneminde inşa edilmiş olduğu sanılır.

1115 yılı dolaylarında yeni efendi Artuklu emiri Belek Bey (Belek Gazi) idi; Harput, tarihindeki en şanlı günleri yaşamaya başlamıştı (Res. 13). Özellikle Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin ile kuzenleri, Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puisset'nin tutuklanarak Harput'ta bir zindana atılması ününe ün kattı (bkz. s. 219 vdd.). Artuklu egemenliği 1234 yılına kadar devam etti; sonuçta I. Alaeddîn Keykubat tarafından alınarak Selçuklu topraklarına dahil edildi[71]. Kısa süreli Selçuklu yönetimi 1243 tarihinde Selçuklular ile İlhanlılar arasında yapılan Kösedağ Savaşı sonrasında yerini İlhanlılar'a bıraktı ve 14. yüzyılın ortalarına kadar onların elinde kaldı. 14. yüzyıldan sonra sık sık el değiştirmeye başladı; Dulkadıroğulları, Memluklu ve Akkoyunlular arasında çekişme konusu oldu. 1465'te Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın eline geçti ve eşlerinden Despina Hatun'un yaşadığı belde olarak önem kazandı (Res. 14). Çünkü o, Trabzon Rum İmpataratoru İoannes IV. Komnenos'un kızı, son imparator David Komnenos'un da kızkardeşiydi. 1507'den itibaren kısa bir süre Safevi egemenliğini tanıdı. Nihayet 1516 yılı baharında Yavuz Sultan Selim'in ordularınca fethedildi ve böylelikle Osmanlılar'a geçti. Osmanlı yönetimi altında Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi haline getirilen kent kasabâ-i Harput ya da medine-î Harput adıyla anılmaya başladı.

Osmanlı döneminde Harput büyüyüp gelişerek zamanla kalabalık bir ticaret ve kültür merkezine dönüştü. 1723-24'te Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir voyvodalık haline getirildi. 1834 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu illerinde yapmak istediği idarî ve askerî düzenlemeleri sağlayabilmek, huzursuzluk yaratan çeşitli aşiret ayaklanmalarını bastırmak ve 1833'te Kütahya'ya kadar ilerleyen Mısır hıdivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusuna karşı daha caydırıcı önlemler alabilmek arzusuyla Sivas, Diyarbakır ve Harput bölgeleri valiliği ile Maden Nezareti görevleri Reşid Mehmed Paşa'ya verildi. Geniş yetkilerle donatılmış bir süper vali konumundaki paşa 40 tabur askerle birlikte Harput'a yerleşti ve burayı ordu merkezi yaptı (Res. 15). Böylelikle askerî yönden önem kazandı; zamanla aralarında büyük bir kışla ve cephaneliklerin bulunduğu askerî tesisler, hastaneler inşa olundu ve nihayet 1 Nisan 1846 tarihinde

[71] İbni Bibi 1996: 437 vdd.; Cahen 1960; 1978b; Ardıçoğlu 1966; Ataoğlu 1992: 53 vdd.; Alptekin 1992: 46 vdd.; Ünal 1997b.

Res. 15 Sarahatun ve Gürcübey mahallelerinden görünüş, 1902.

Res. 16 Harput'tan bir kış manzarası, geride Keban Baraj Gölü ve Güneydoğu Toroslar (Mastar Dağı).

Res. 17 1926'da yanan eski Hükûmet Konağı yerine yapılan yenisi. Bu bina 1972'de yandı, bugün üzerine bir okul inşa edilmiştir.

başlı başına bağımsız bir eyalet haline getirildi. Ancak eski kent, giderek artan önemine uygun düşmeyen, ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak bir coğrafî ve topografik yapıya sahipti, genişlemeye pek elverişli değildi; yer darlığı ve susuzluk diğer önemli etkenler arasındaydı. Ulaşım açısından pek çok sıkıntı yaratıyordu. Sözgelimi Halep'ten ve diğer yerlerden gelen yük kervanları nakliye pazarlığını bile Elazığ Ovası'na kadar yapıyor, Harput için ayrı bir pazarlığa girişiyorlardı (Res. 16)[72]. Bu nedenle nüfus, ovadaki antik menzil yeri Mazara (Mezre) civarında yeni kurulan alana akmaya başladı. Önceleri devlet memurları ve sonra halk Harput'taki evlerini terk edip yavaş yavaş yeni kente taşındı. Anılarla dolu eski evler, konaklar yıkılmakta, malzemeleriyle yenileri yükselmekteydi artık. 1867'de Sultan Abdülaziz'in adına ithafen Mamuratü'l-Aziz adı verilen günümüz Elazığ kenti böylece kuruldu; binlerce yıllık tarihî yaşam alanı ise giderek boşalıp ıssızlaşmaya yüz tuttu ve gün gelip anılarıyla baş başa kaldı. Bu tarihte yeniden Diyarbakır eyaletine bağlanarak bir sancak

[72] Hayli 1999: 300; Erdoğdu 2006: 155.

haline getirildi. 1878-1919 yılları arasında bir kez daha ayrı bir eyalet konumuna yükseltilmekle birlikte Yukarı Kent'ten Aşağı Kent'e akın hiç bitmedi (Res. 17-18).

Özet halinde sunduğumuz bu gelişmeler, yaşamlarını surlar içinde sürdüren Kale Mahallesi sâkinleri üzerinde ne gibi etkilerde bulunmuştu? Mahallede 1830'dan 1920'li yıllara kadar yaşanan süreçte neler olmuştu? İlk taşınmalar nereden ve nasıl başlamıştı? Henüz tam anlamıyla bilemiyoruz. Beş yıl süren arkeolojik kazı çalşmalarında yukarıdaki soruların yanıtlanmasına gayret edilmiştir, elden geldiğince.

Harput'un Ünlü Konukları

Araştırmacılar, Gezginler, Misyonerler ve Sanatçılar

Osmanlı İmparatorluğu'nun, başta payitaht İstanbul olmak üzere, siyasi sınırları içinde kalan coğrafyası yüzyıllar boyunca Batılı gezginlerin uğrak yeri olmuştur. İstanbul'un alınmasıyla başlayan bu ilgi sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiş, İmparatorluk toprakları üzerinde adeta ayak basılmadık tek nokta kalmamıştır. Diplomat, tüccar, bilim adamı, asker, sanatçı, misyoner vb. kimlikleri ve üstlendikleri çeşitli misyonlarla ülkelerinden binlerce kilometre uzaktaki diyarlara giden Batılılar, gördükleri yerleri, tanık oldukları olayları yazı ve resimlerle kayıt altına almışlar, bu bilgiler daha sonra, büyük bölümü seyahatname ve albümler halinde basılarak kalıcı hale dönüştürülmüştür. Günümüzde bu kitap ve gravürler önemli birer tarihî belge durumundadır. Fotoğraf makinesinin bulunuşu öncesinde yapılan gözlemler, izlenimler, tutulan notlar ve çizilen resimler sayesinde tarihî kentlerin eski durumları hakkında bazen ayrıntıya varan bilgiler edinilebilmektedir.

Harput, 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Oryentalizm akımının bir sonucu olarak yoğunlaşan bu seyahatlerden önce de, zaman zaman gezginlere ev sahipliği yapmıştır. Ancak Batılıların Osmanlı topraklarına ulaşmak için daha çok deniz yolunu tercih ettiği gezileri sırasında, konumu ve biraz da erken Hristiyanlık dönemlerinde hemen hiç önem taşımamış olması nedeniyle pek fazla ilgi çekmiş değildir. Buna karşılık, bin yıllardır hiç terk edilmeden gelişmiş tarihî kimliği, kent kültürü, çeşitli dönemlerden kalan izler, farklı etnik kökenden gelen kalabalık nüfus yapısı ve ekonomik açıdan Doğu Anadolu'nun nispeten daha zengin köşelerinden biri durumunda oluşu, ziyaretçi sayısını bir ölçüde arttırmış olmalıdır. Camileri, kiliseleri, medreseleri, dükkân ve bedestenleri, sokak ve mahalleleriyle tipik Doğulu özellikler taşıyan Harput'u biraz da bu gezginlerin gözüyle görmeye çalışalım (Res. 19).

Res. 18 Harput ve Amerika Yardımsevenler Derneği'nin yoksul öğrenciler için gönderdiği yardımların dağıtımı sırasında Harput Hükûmet Konağı önünde düzenlenen tören. 1926'da yanan binanın yerine, binanın

Res. 18 Harput ve Amerika Yardımsevenler Derneği'nin yoksul öğrenciler için gönderdiği yardımların dağıtımı sırasında Harput Hükûmet Konağı önünde düzenlenen tören. 1926'da yanan binanın yerine, bir yıl sonra

Kent hakkındaki ilk gözlem 1340 yılında İranlı yazar Hamdullah el-Müstevfî Kazvinî[73] tarafından yapılmıştır. Buna göre Khartabird, çok güzel iklime sahip büyük bir yerleşim yeridir; yıllık geliri 215 bin dinarı bulmaktadır.

15. yüzyıldaki konuk, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a yaptığı diplomatik ziyaretten dönen Venedikli elçi Giosafa Barbaro'dur[74]. 1471 yılında, Trabzon-Bayburt yoluyla başlayan ziyaret, Erzincan, Eğin (Kemaliye) ve Arapgir üzerinden beş günlük bir yolculuktan sonra yapılmıştır. *Carpurt* adlı bu müstahkem kasabada, Trabzon Rum İmparatoru İoannes IV. Komneneos'un kızı ve Uzun Hasan'ın eşi Despina Hatun oturmaktadır. Halkının çoğu Rum olup kraliçeye hizmet etmektedir.

Uzun bir aradan sonra kent, 1613 yılında Ermeni kökenli Polonyalı rahip ve seyyah Simeon'u[75] ağırlar; ancak o daha çok Hıristiyanlıkla ilgili kutsal yerleri gezip görme amacıyla hareket ettiği için, Malatya yoluyla ulaştığı Harput'un yüksek bir yerde kurulduğu, çok büyük evlere sahip olduğu ve kiliseleri dışında fazla bilgi vermiş değildir.

Simeon'dan 37 yıl kadar sonra, 1649/50 tarihlerinde yeni ziyaretçi, ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'dir[76]. Çelebi o kendine özgü tatlı üslûbuyla Harput'u uzun uzun anlatır, sonra da kale hakkında bilgi verir: *İç Kale taştan inşa edilmiş dört köşe sağlam bir hisardır. Bir kapısı vardır. Kale içinde bin kadar toprak örtülü ev vardır. Tek minareli eski bir camii var. Su sarnıçları, erzak ambarları da buradadır. Dizdarı, kethüdâsı, mehterhânesi, kale erleri, yeteri kadar cephanesi, büyük şahi topları vardır...*

Bu ziyaret sonrasında Harput adı yaklaşık bir buçuk yüzyıl boyunca unutulup gitmiştir sanki. Yörede ekonomik sorunlar, göçler ve isyanlar ile bunalımlı ve karanlık bir dönem yaşanmaktadır.

18. yüzyılın sonlarında tarihler 6 Nisan'ı gösterirken Harput'a Diyarbakır üzerinden Thomas Howel adında şanssız bir İngiliz gelir[77].

---

[73] Hamdullah Müstevfî Kazvini 1919: 96; ayrıca bkz. Strange 1966: 117.

[74] Barbaro 1873: 84; 2005: 102.

[75] Simeon 2007: 109 vd.

[76] Evliya Çelebi 1986: 170 vd.

[77] Howell 1789: 93 vd.

Res. 19 Harput çeşmeleriyle dikkati çekiyordu. Üç Lüleli Çeşme en tanınmışlardandı.

Şanssızlığını kendi ağzından dinleyelim: ..... *Saat 10'da kayalık bir tepe üzerinde yer alan Harput adlı büyük bir kasabaya vardık. Burası hemen hemen ıssızdı ve bazı sokaklarında ot bitmişti. Garnizon büyük bir kargaşa içindeydi; askerler gruplara ayrılmıştı ve çekişme halindeydiler. Henüz hiçbir şeyden haberim olmadığı için merakım, ateşli silahların rapor edilişiyle daha da arttı; ve neler olup bittiğini öğrenmek için, tehlikeye aldırış etmeksizin, konağın tepesine gittim. Ancak, tedbirsizliğim nedeniyle beni azarlayan bir Tatar tarafından derhal geri çağrıldım. Harput'tan dört ya da beş büyük köy görebildik.*

17. ve 18. yüzyıllarda yabancı seyyahlar yönünden sakin görünen kente asıl ziyaretçi akını 19. yüzyılda başlar, pek çok gezgin, diplomat, misyoner, sanat tarihçisi, arkeolog ve oryentalistin seyahatine sahne olur. Kimi onu uzun uzun anlatır, kimi fazla uzatmadan geçiştirir, kimi de halkının çeşitli özelliklerine değinmekle yetinir. Anadolu'yu 1813-14'te gezen İngiliz John Macdonald Kinnier'in[78] seyahatnamesinde, Sophene

[78] Kinnier 1814: 554.

Vadisi'nde kurulan eski bir kent olduğunu bildirdiği Harput'a yalnızca birkaç sözcüklük yer ayrılmıştır.

1818'de Fransız J.Saint-Martin[79] Kharpert ya da Garperd kentinin Sophene bölgesinde bir dağın tepesinde, Amid'e (Diyarbakır) bağlı bir sancak olduğunu yazar ve o zamanki idarî durumu hakkında bilgiler verir. Kalenin 1123 yılında Haçlılarca ele geçirildiğinin ve sonra Türkmen Beyi Behram oğlu Belek tarafından yeniden zaptedildiğinin altını çizer.

1834 yılı önemli bir tarihtir. Kent askerî açıdan ön plana çıkmaya başlamış, Reşid Mehmed Paşa 40 tabur askerle birlikte gelip yerleşerek, kayalığın güney eteğinde altı bin kişiyi barındırabilecek bir kışla inşa ettirtmiştir. Yeni Harput'un temelleri atılmaktadır. Bu gelişmeler ile kalabalık ve renkli demografik yapı, konuk sayısının artmasında etkide bulunmuş gibidir. Yüzyılın ortalarına doğru, turistler için hazırlanan rehber kitaplarına girecek kadar büyük bir üne sahip olmuştur. Nitekim John Murray[80] imzasını taşıyan Londra baskılı bir kitapta şunlar yazılıdır: *Harput, sıradağların bitimindeki yüksek bir yerde kurulmuştur. 1720 ailenin yaşadığı söylenmektedir. Şehir, çok geniş, bereketli ve güzel bir ovaya bakar. Ovada tahıl ve üzümün en güzel cinsleri yetişir, çok iyi kalitede şarap, yağ ve pamuk üretilir.*

1835 ve 1838'de Harput'u iki kez ziyaret eden Erzurum Amerikan konsülü James Brant[81] yörenin tarımsal zenginliklerini, eşsiz bulduğu bolluk ve bereketini anlata anlata bitiremez. Burayı çok sevmiştir besbelli. Ona göre Harput ovası belki de Türkiye'deki en iyi ekilip biçilen yerlerden biridir. Çok yoğun nüfus barındıran bu bölge ülkenin en zengin ve en kalabalık yöresidir. Berekete ilişkin benzer gözlemlere, Anadolu'yu 1837 yılında gezen İngiliz seyyah W.F. Ainsworth'ün[82] kitabında da rastlanır.

Bu sıralarda (Mart 1838) kente, Anadolu'yu askerî uzman sıfatıyla gezen Alman Mareşal Helmut von Moltke[83] uğrar. Geçirdiği birkaç gün boyunca Harput yerine, Mezraa'daki paşa ikametgâhında kalır. Uzaktan

---

79 Saint-Martin 1818: 95 vd.

80 Murray 1840: 293.

81 Brant 1836: 207; 1841: 365.

82 1842: 281 vd.

83 Moltke 1969: 152 vd.

Res. 20 Jules Laurens'in karakalemle çizdiği Kayabaşı'ndan Harput'un görünümü, 1847.

gördüğü eski kenti ise ...*Ovanın ortasında sarp kayalık kenarlarıyla bir tepe yükseliyordu. Bunun üzerinde eski bir kalesi ve birkaç minaresi akşam güneşinde parıldayan Harput bulunuyordu.....* sözleriyle tasvir eder. Belli ki kafası askerî sorunlarla çok meşguldür.

Tarihler 1 Ekim 1847'yi gösterirken Harput, bu kez de Fransız coğrafyacı Xavier Hommaire de Hell[84] ile ona refakat eden genç ressam Jules Laurens'i[85] ağırlar. Laurens, o dönemde sıkça rastlandığı üzere, Hell'in kitabında çıkacak resimleri yapmak üzere beraberinde getirdiği ücretli ressam konumundadır. Baharda İstanbul'dan yola çıkan heyet deniz yoluyla Trabzon'a, oradan da Eğin (Kemaliye), Keban ve Hulvenk (Şahinkaya) Köyü üzerinden Harput'a varır. Bu sırada kent artık yeni bir eyalet merkezi durumundadır. Hell 3000'den fazla Türk evi, 300 kadar da Ermeni evi olduğunu bildirdiği, yoksul ve perişan kenti coğrafyacı

84 Hell 1855: 422 vdd.

85 Laurens 1859: 74/Tab. 800/38. Hell'in kitabının albümü olarak yayınlanmıştır.

gözüyle incelerken Laurens de ilk resimlerini çizer. Ancak bu, talihsiz zamanda yapılmış bir gezi gibidir; çünkü o sıralarda Palu ve Muş'ta kolera salgını vardır ve Laurens ateşlenmiştir. Hell'e göre Harput, kaybolma korkusuyla dolaştığı eğri büğrü, dolambaçlı sokaklarıyla, Oryentalist sanat ve edebiyatın vurguladığı Arap masallarındaki Doğu kentlerinin gerçek bir temsilcisidir. Evler topraktan yapılmıştır, kapıları çok güzel taşlarla örülüdür. Kuzeydoğuda bağımsız bir kayalık üzerinde yükselen kale şimdi bir harabe yığınından ibarettir. İçinde çok sayıda Türk evi yer alır ve bunlar kafesli pencereleri ve kaprisli biçimleriyle gerçek birer tavuk kümesine benzer[86]. Hell'in bu anlatımı surlar içinde gelişmiş Kale Mahallesi'ne ait yegâne nottur. Aynı zamanda Harput'un beyaz işlemeli ve dantelalarla süslü şeffaf yün tüllerinden de övgüyle söz eder.

J. Laurens Harput'a varışının ertesi günü, tüm olumsuzluklara karşın, biri kara kalem ile Kayabaşı'ndan genel bir görünüm (Res. 20), diğer ikisi ise sulu boya ve guaşla üç resim çizer (Res. 21-22). Üç günlük ziyaretin bir günü bu resimlere ayrılmış gibidir. Altına *Cour de l'habitation du pacha a Kharpouth* notunu eklediği, paşa konağının perişan halini yansıtan resim bunlardan en ilgincidir (Res. 22). Üç katlı yapı, Reşid Mehmed Paşa'nın Ağa Mahallesi'nde yerleştiği Palu Beylerinin konağı olmalıdır. Laurens ayrılış günü öncesi yaptığı 4 Ekim tarihli son bir suluboya resimde ise kâğıdına Harput'taki günlük kullanım eşyalarını yansıtmıştır (Res. 23).

1855 yılında Harput, bu tarihten sonra giderek ayrılmaz parçaları haline gelecek ilk Amerikalı misyonerlerle tanışmaya başlar[87]. Misyoner George W. Dunmore Boston'a gönderdiği bir raporda şunları yazar: *Harput ovası, Türkiye'de gördüğüm en zengin ve misyoner çalışmaları bakımından da en elverişli ve en çok umut vadeden ovadır*[88]. Onu Crosby H. Wheeler ve Herman N. Barnum gibi, ömrünün büyük bölümünü Harput'ta geçirecek diğerleri izler. 1859'da İlahiyat Okulu erkekler bölümü (Res. 24), 1862'de de kız okulu (Res. 25-26) hizmete sokulur.

---

[86] Hell 1855: 425.

[87] Açıkses 2003: 58 vdd.

[88] Açıkses 2003: 59.

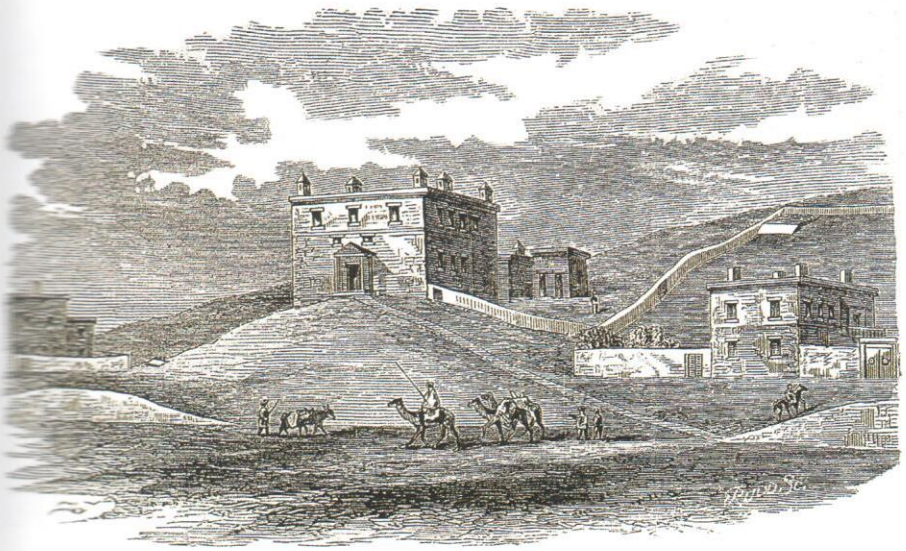
Res. 21 Jules Laurens'in kalem, suluboya ve beyaz guaşla yaptığı Harput görünümü, 1847.

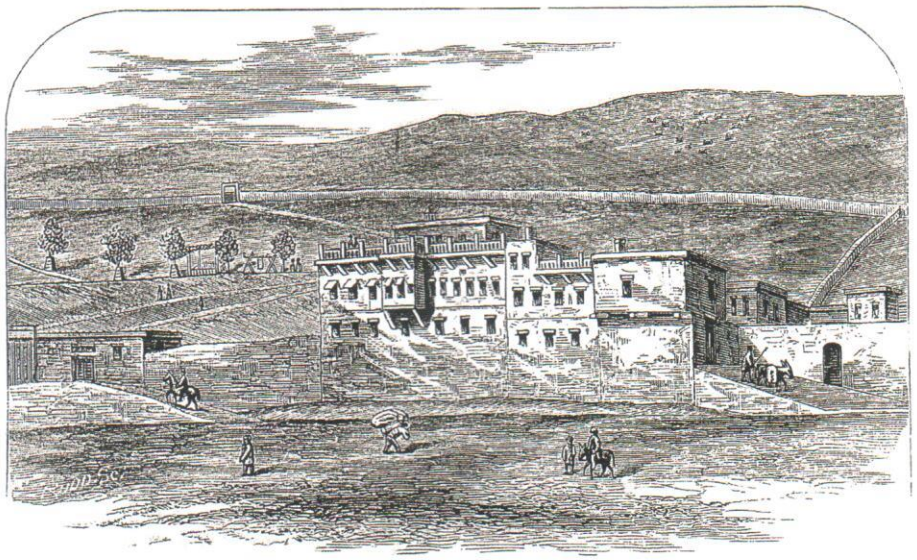
Res. 22 Jules Laurens'in kalem ve suluboya ile yaptığı Harput'ta paşa evi, 1847.

Res. 23 Jules Laurens'in Harput'taki günlük kullanım eşyalarını gösteren deseni. Kalem ve suluboya, 1847.

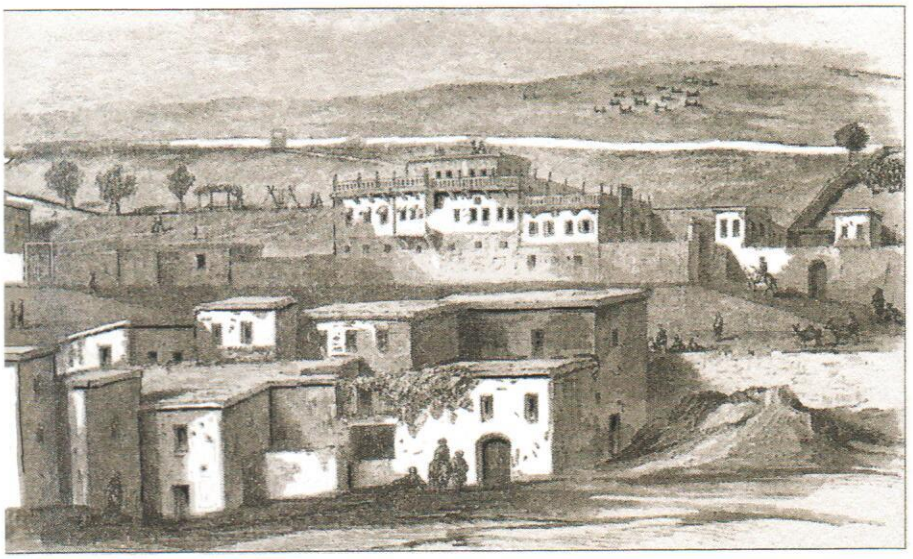

Res. 24 Harput Amerikan İlahiyat Okulu, 19. yüzyıl ortaları.

HARPOOT FEMALE SEMINARY.

Res. 25 Harput Amerikan Kız Okulu, 19. yüzyıl ortaları.

Res. 26 Amerikan Kız Okulu, önde Harput konutları, 19. yüzyıl ortaları.

1866 yılının 9 Ekim günü Harput'a Eğin (Kemaliye), Arapkir, Hozat, Mazgirt ve Pertek üzerinden hareketle bir İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlisi, konsül J. G. Taylor[89] gelir; Erzurum'dan Diyarbakır'a gitmektedir. Kentte birkaç gün geçirmekle birlikte, yüksek bir kayalık üzerinde inşa edilmiş, eski ve güzel olarak nitelediği kaleden fazla söz etmez; görebildiği tek eski kalıntısının kapısı olduğunu yazar. Harabelerin merkezinde rastladığı hemen hemen dolmuş kaya oyma tesise, Belek Gazi'nin Frank şövalyeleriyle Urfa Kontu Joscelin ve Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'i hapsettiği ünlü zindanı görebilmek amacıyla özel bir dikkat sarf ederse de başarılı olamaz.

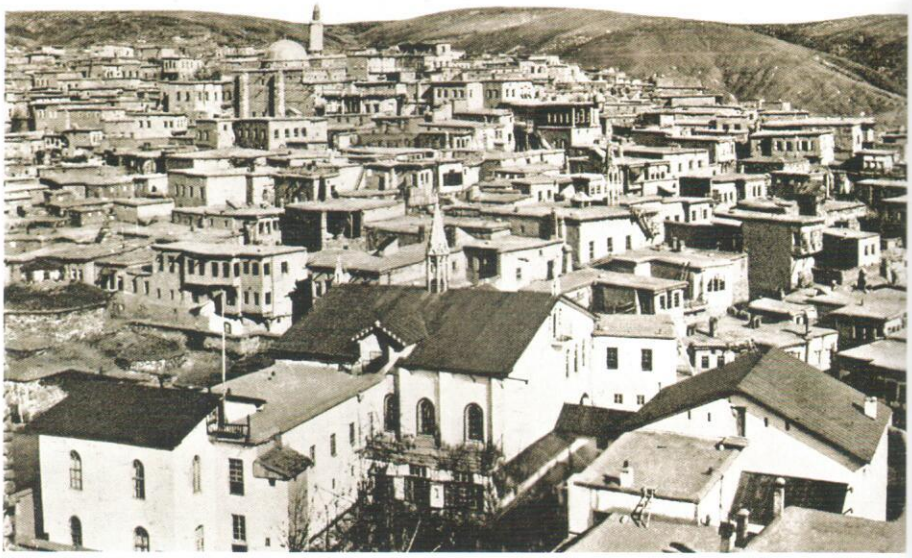
1869 yılına gelindiğinde Kale Meydanı'ndaki bir evde Fransız Koleji'nn açıldığına tanık olunur (Res. 27-28). Zamanla bu ev, kilisesi, hemşire okulu ve diğer binalarıyla büyük bir eğitim kompleksine dönüşecektir.

1878 Harput için önemli bir tarihtir. Çünkü bu tarihte, 1839'da Tanzimat Fermanı ve 1876'da da Kanunu Esasi ile ortaya çıkan "Osmanlı Milleti" anlayışının yarattığı ılımlı ortam sayesinde, sonraları Euphrates College (Fırat Koleji) denecek Armenia College kurulmuştur. Amerikalılarca Doğunun Başkenti olarak nitelenen kentte bir kolej açılması Harput'a olan ilgiyi daha da arttırmıştır.

1900'lere ait panaromik bir fotoğrafta kentin batı ucundaki yamaçlarda konuşlanmış kampüs binalarının oldukça geniş bir alana yayıldığı görülür (Res. 29-30). Yörede 1857 yılından beri çalışıp kolejin kuruculuğunu yapan Amerikalı misyoner Crosby H. Wheeler[90], 1868'de yayınladığı kitabında Harput'ta geçirdiği on yılı anlatırsa da verdiği bilgilerin büyük bölümü misyonerlik çalışmalarıyla ilgilidir. Kitabın en ilginç yönü gravür tekniğiyle yapılmış birkaç Harput resmidir. Bu resimlerde, günümüze kalmayan İlâhiyat Okulu (Theological Seminary) binası (Res. 24) ile Kız Okulu (Female Seminary) binaları (Res. 25-26) ve batıda henüz inşa halindeki misyon binalarından Kayabaşı'nın genel görünümü (Res. 31) gibi konular işlenmiştir.

[89] Taylor 1868: 345 vd.

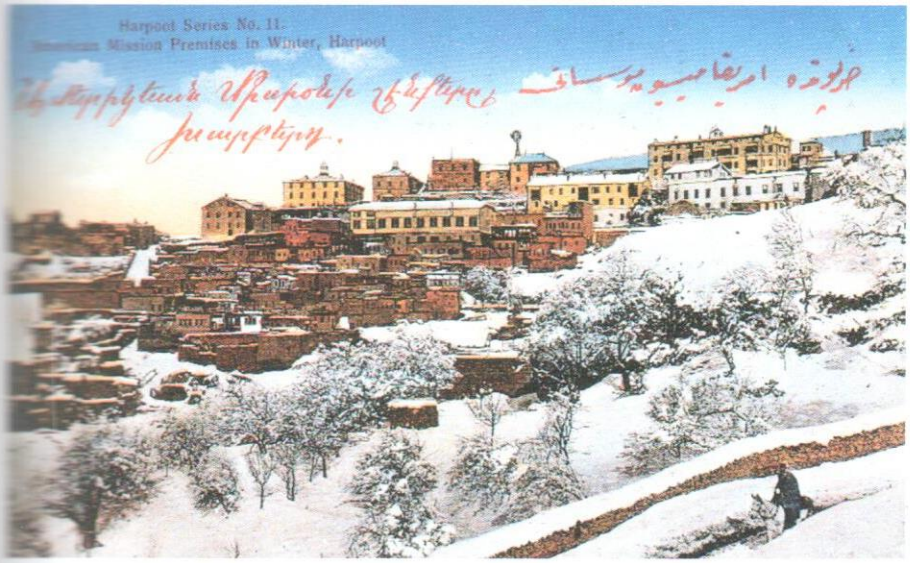
[90] Wheeler 1868.

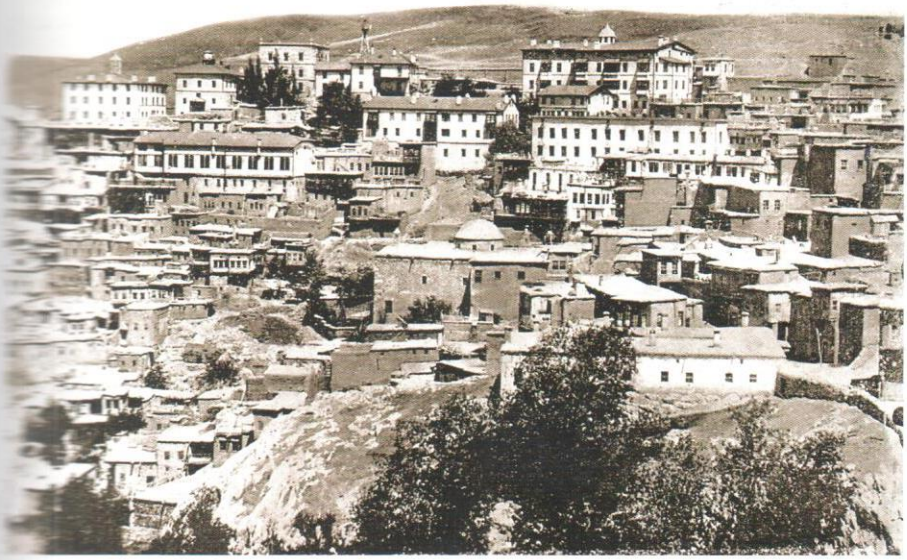
Res. 27 Önde Fransız mektebi ve kilisesi, geride Sara Hatun Camii.

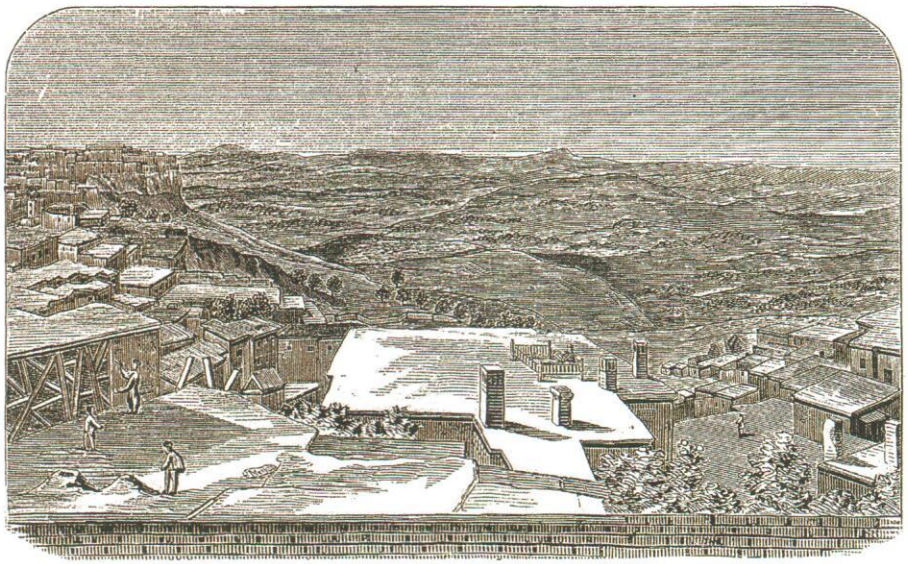
Res. 28 Kale Meydanı'nda Fransız mektebi binaları.

Res. 29 Protlar Mahallesi'ndeki Amerikan Fırat Koleji Kampus binalarını gösteren posta kartı, 1890'lı yıllar.

Res. 30 Protlar (Şehroz) Mahallesi'nden genel görünüm, ortada Surp Agop Kilisesi, geride sol üstte Protestan Kilisesi çan kulesi.

VIEW OF HARPOOT.

Res. 31 Harput'un güneybatı ucundan Kayabaşı'nı gösteren bir gravür, 19. yüzyıl ortaları.

Diyarbakır, Ergani yolunu kullanarak 1878 yılı aralık ayı başında Harput'a ulaşan ziyaretçi İngiliz mühendisi Henry C. Barkley'dir[91]; ancak onun ilgi alanı da farklıdır. Kaleden ve kentten hemen hiç söz etmez. Etnik sorunlar, sosyal ve ekonomik durum üzerinde yoğunlaşmış gibidir. Amerikalı misyonerlerle de temas ettikten sonra 12 Aralık günü Keban ve Eğin üzerinden Erzincan'a gitmek üzere kentten ayrılır.

1879'da konuk, bu kez İngiliz din adamı ve gezgin Henry F. Tozer'dir[92]. İstanbul'dan vapurla Samsun'a, Orta Anadolu'da yaptığı bazı gezilerden sonra da Kayseri, Sivas ve Keban üzerinden temmuz ayı içinde Mezre ve Harput'a ulaşır. Tahminlerine göre kentte, 70 Süryani, 500 Ermeni, gerisi de Türk olmak üzere 5. 000 ev vardır. Ancak o, birkaç gün geçirmekle birlikte tarihî eserlerle hemen hiç ilgilenmez. Surlar üzerinden Uluova'ya bakarken gördüğü muhteşem manzara dışında, kalede ilgi duyduğu yegâne konu, Belek Gazi'nin Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'i kuzenleriyle

91 Barkley 1891: 301 vdd.; 2007: 220 vdd.

92 Tozer 1881: 214 vdd.

birlikte buraya hapsetmiş olmasıdır. Zamanının geri kalan kısmını, üç yıl önce kurulmuş Amerikan kolejinin misyoner öğretmenleri ve öğrencileri arasında geçirmiştir.

1887 yılında Rus bilim adamı, antropolog A.V. Eliséief, bir kış geçirdiği Malatya'dan Harput'a gelerek olasılıkla kalenin kuzeyindeki Geç Roma-Bizans kaya mezarlarında kazılar yapar. Hakkında yalnızca E.D. Morgan'a[93] ait kısa bir nottan bilgi edinebildiğimiz bu kazı sırasında, içlerinde kimileri yanmış çok sayıda kap kacak bulunan yuvarlak çukur biçimli mezarlar ortaya çıkarılır.

Doğuya yapılan gezilerin büyük artış gösterdiği bu yıllarda Harput adı seyahat rehberi olarak kaleme alınmış kitaplarda sık sık kendini göstermeye başlamıştır. Sözgelimi 1893'te Alman jeoloğu Edmund Naumann'ın[94] bu türdeki kitabının sayfalarından birini bir Harput resmi süsler. Bu, 19. yüzyılda çizilmiş ender Harput resimlerinden biridir. Karakalemle yapılmış küçük resim kentin batı ucundaki Kayabaşı'nın genel bir görünümüdür (Res. 32). Alttaki silik imzadan görülebildiği kadarıyla O.Consên tarafından çizilmiştir. İç sayfalarında ise Artuklu emiri Belek Gazi'nin Haçlılarla olan savaşımının öyküsü anlatılmaktadır.

Aynı tarihte Harput'a gelen gezginlerden en ünlüsü İngiliz coğrafyacısı Henry F. B. Lynch'tir[95]. Ama ne yazık ki o da kent ve geçmişinden çok coğrafi gözlemler ve nüfusla ilgilenmiştir. Yalnızca eski sıfatıyla nitelediği kaleden aşağıdaki ova manzarasına bakmakla yetinmiş, zamanının bir bölümünü de Amerikan misyonerleriyle birlikte kolej sorunlarını tartışarak geçirmiştir.

1895 yılında Londra'da basılmış bir seyahat rehberinde Harput iki satır paragraf halinde tanıtılmaktadır[96]. Rehberde, bölgenin eski yönetim merkezi olarak nitelenen kentin büyük çaplı ticaret yapılan çarşılarından söz edilmektedir. Ticarî ürünler arasında şarap, pamuk ipliği, tahıl ve yağ bulunmaktadır. Nüfusu Türk, Kürt, Ermeni ve Süryaniler'den meydana

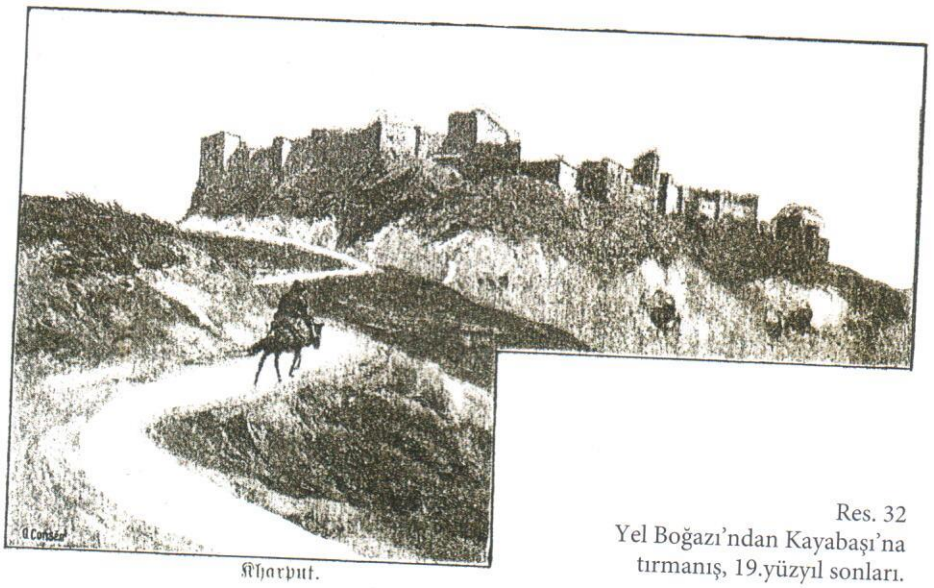
---

[93] Morgan 1887: 429.

[94] Naumann 1893: 275.

[95] Lynch 1901: 390 vd.

[96] Chalks 1895: 265.

Res. 32
Yel Boğazı'ndan Kayabaşı'na tırmanış, 19.yüzyıl sonları.

gelmektedir. 19. yüzyılda kente gelen tüm yabancıların seyahatnamelerinde olduğu gibi burada da okullara değinilmektedir. Kale ise yalnızca: *harikulade görüntüsü olan ve görülmeye değer bir kalesi bulunmaktadır, özellikle kuzey portaldeki kabartmalara dikkat edin* sözleriyle anlatılmıştır. Daha sonra Belek Gazi'nin Urfa Kontu ve Kudüs Haçlı kralını buraya hapsedişi hikâye edilmektedir. Son olarak şimdiki adını 11. yüzyılda aldığı, önceleri ise muhtemelen Carcathiocerta olarak bilindiği kaydedilmiştir[97].

1896 yılında Elazığ'da Alman Koleji açılır.

1897 yılının 24 Temmuz'unda genç Amerikalı coğrafyacı Ellworth Huntington Kolej'de göreve başlar. 1901 yılının Ağustos ayına kadar süren dört yıllık öğretmenliği sırasında, aynı zamanda konsolos yardımcısı sıfatıyla Harput ve çevresini inceden inceye gezerek coğrafî gözlemlerde bulunur; burada kaleme aldığı makalelerle sonuçları bilim dünyasına duyurur[98]. Sonradan Yale Üniversitesi'nde coğrafya profesörlüğü yapacak olan Huntingon ne yazık ki dört uzun yıl geçirdiği kent ve kalesinden, bir

---

[97] Bkz. not 57.

[98] Huntington 1900; 1901: res. 34; 1902: 305 vd., 308 sayfada kentin güney sınırındaki Kayabaşı'nın bir fotoğrafına yer verilmiştir.

iki fotoğraf dışında hiç söz etmemiştir. İklimi açısından Colorado'ya benzettiği ve kaleden bir uçaktaymışcasına seyrettiği Harput ovalarının güzelliği onu daha cezp etmiş görünür.

1898'deki ziyaretçi İngiliz George H. Hepwort'tur[99]; ancak amacı, gezip görmekten çok Ermeni nüfusun yaşadığı yerleri ve koşulları incelemek ve misyonerlik hakkında bilgi toplamaktır. Toplumlar arası huzursuzluğun arttığı, zaman zaman kanlı çatışmaların meydana geldiği bu yıllarda kent ve çevresinde büyük bir kolera salgını kol gezmektedir.

Doğu Anadolu 1898-1899 yıllarında Alman bilim adamları C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck'in daha çok Urartu uygarlığına yönelik yoğun araştırma ve arkeolojik kazılarına sahne olur. Bu araştırmaları sırasında C.F. Lehmann-Haupt 1899'da Harput'a gelerek çevredeki Urartu izlerini araştırır[100]. Özellikle kale içinde kayaya oyulmuş, dik bir merdivenle inilebilen yeraltı odaları ve su tesisinden söz etmesi ilginçtir. Kentte beş on gün kalan ünlü bilim adamı Fırat Koleji'nde tarih üzerine bir de konferans verir[101]. Kitabının sayfalarını, kalenin güney eteklerindeki Sinabud (Sinamud) Mahallesi'nin Hüseynik (yeni Ulukent) Köyü'nden görünüşüne ait bir fotoğraf süsler (Res. 33).

1901'de aşağı şehir Mezre'de Amerikan konsolosluğu kurulur. Bu yıllarda Elazığ iyiden iyiye gelişmeye yüz tutmuş, kent halkı gönülsüz de olsa aşağıya taşınmaya başlamıştı. Sıkıntılı günler yaşanmakta, toplumsal çalkantıların olumsuz etkileri git gide daha da hissedilmekteydi.

7 Haziran 1909'da, aynı zamanda gizli servis elemanı görevi de yapan İngiliz sanat tarihçisi Gertrude Bell[102], Diyarbakır, Ergani, Maden yoluyla kente gelir. Onun ifadesiyle: *...Taş kaplı sokakları öyle dardır ki bir araba zor geçebilir. Güçlü duvarları ve kuleleriyle kale bir harabe yığınından başka bir şey değildir. Gözlerim umutsuzca Artuklu sülâlesinin kurucusu, Türkmen komutan Artuk oğlu Sukman'ın*[103] *Edessalı Baldwin ve Courtneyli*

---

[99] Hepworth 1898.

[100] Lehmann-Haupt 1907: 60; 1910: 475 vd.

[101] Sunguroğlu 1958: 266 not 10.

[102] Bell 1911: 330 vd.

[103] Bell burada Behram oğlu Belek'ten söz edeceği yerde, yanlışlıkla Artuk Bey'in bir diğer oğlu Sökmen'in adını kullanmıştır.

Res. 33
Kale ve Sinabud (Sinamud) Mahallesi, güneyden.

Res. 34
G.Bell'in ziyareti sırasında Harput Kalesi, kuzeyden.

Joscelyn'i 12. yüzyılın başlarında hapsettiği zindanları aradı... Kitabında ilk kez Harput Kalesi'nin genel bir fotoğrafı da kullanılmıştır (Res. 34)[104].

1910'dan sonra önce Balkan Harbi, ardından Birinci Dünya Savaşı ile seferberlik ilânı, Sunguroğlu'nun[105] deyimiyle Harput'un çöküşü'nün başlangıcıdır. 1915'te Fırat Koleji de kapatılır. Bu acılı yıllarda geleni gideni yok gibidir artık.

---

104 Bell 1911: res. 212.

105 Sunguroğlu 1958:164.

İki dünya savaşı arası dönemde Harput'a uğrayan tek bilim adamı Fransız sanat ve mimarlık tarihçisi Albert Gabriel'dir[106]. 1932 Ekim-Kasım aylarında Diyarbakır-Vertetil (Yazıkonak) üzerinden yapılan bu ziyarette yine genel anlamda gözlemlerle yetinilmiştir. Kale giriş kapısındaki fil kabartmasının bir çiziminin verildiği bu eserde, biri Vertetil'den bir konak olmak üzere, Harput'u genel ve konutlarıyla birlikte gösteren dokuz fotoğrafa yer verilmiştir.

Görüldüğü üzere Harput 15. yüzyıldan beri Batılı seyyahların çeşitli ziyaretlerine ev sahipliği yapmış ve hakkında pek çok şey yazılmıştır. Ancak eski durumunu gösteren gravürler ve resimler yok denecek kadar azdır. Çünkü burası ressamların ilgi alanı dışında kalmıştır. Eski Hıristiyan kültürü açısından önem taşıyan hiçbir yönü yoktur; ne bir İstanbul, ne bir Antakya ve ne de bir Halep'tir Harput. Neyse ki, özellikle Amerikan kolejinin kurulması sonrasında fotoğraf sayesinde siyah-beyaz resimlerinin sayısı artmıştır. Kent hakkında bildiklerimizin önemli bir bölümünü bu eski fotoğraflara borçluyuz.

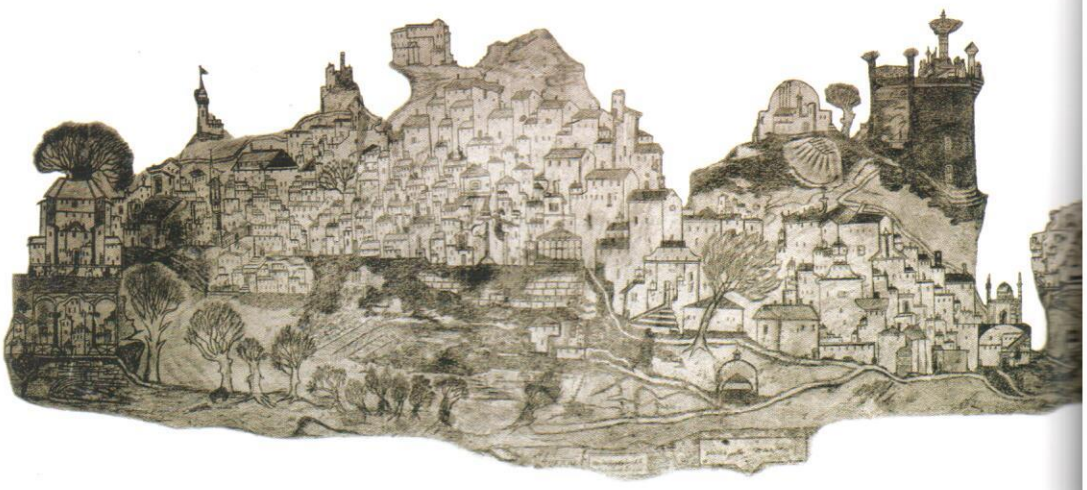
Bu noktada Harput'un güney eteklerindeki Hüseynik Köyü'nde (bugün Ulukent Mahallesi) bir bahçe duvarına yapılmış kent panoraması ilgi çekicidir (Res. 35)[107]. Çünkü 1890 tarihinde karakalemle işlenmiş resim, ev sahibi Miralay-zâde Ali Bey'in (1864-1940), yani yerli bir amatör sanatçının eseridir. 2.70 m kadar uzunluğunda ve 1.05 m kadar yüksekliğindedir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ilk bakışta, eteklerinde doğup büyüdüğü Harput'un sanatçıyı çok etkileyip belleğinde derin izler bırakan görünümünün imgesel öğelerle zenginleştirilmiş olabileceği akla yakın gelir. Çeşitli tepeler üzerine oturtulmuş yüksek kayalık bir yerleşim dokusu söz konusudur. Mahalleler halindeki kentin en sağında, ancak uzun ve zigzaglı ahşap merdivenlerle çıkılabilen, kiremit çatılı evlerden bir mahalle görülmektedir. Hemen solundaki daha yüksek bir tepenin eteğinde 19. yüzyıl mimari özelliklerini taşıyan iki minareli bir cami[108] yükselir. Kale, kıvrımlı dik bir yolla çıkılabilen tepedeki kayalığın doruğundadır. Eteklerinde, çoğu yine kiremit damlı evlerden bir mahalle

---

[106] Gabriel 1940: 257 vdd., res. 193.

[107] Arık 1988: 97 vdd., res. 83; Açıkgöz 1992: 38 vd.

[108] Bu cami bazen Sara Hatun Camii ile özdeşleştirilmeye çalışılır: bkz. Arık 1988: 98; Açıkgöz 1992: 38.

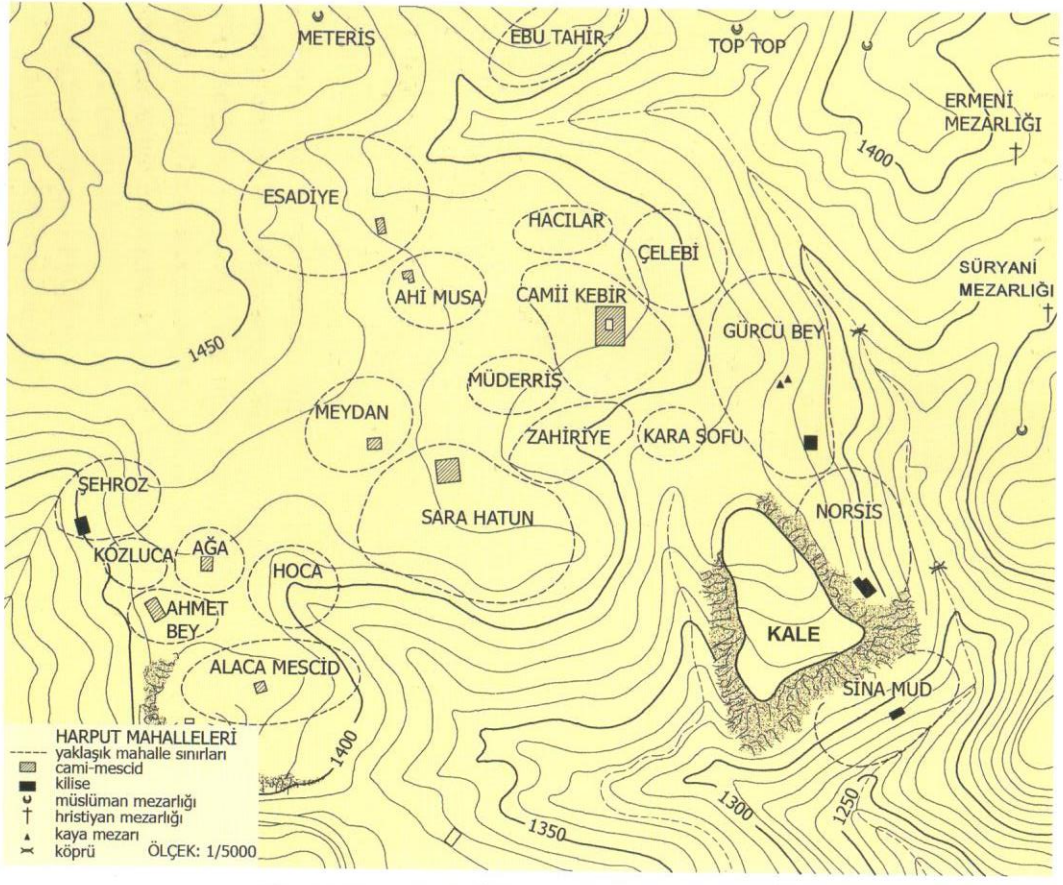

Res. 35 Miralayzâde Ali Bey'in Harput'un güney eteğinde, Hüseynik köyündeki evinin bahçe duvarına karakalemle işlediği hayalî kent panaroması, 1890.

kuruludur. Birbirinin üzerine teraslar halinde inşa edilmiş çok katlı yapılar Fırat Koleji binalarını andırır. En yüksek tepenin eteğindeki evleri düz damlı mahalle ise belki Hüseynik'ten yukarı doğru bakışta görülen Sinamud Mahallesi'nden izler taşır. Eğer bu manzara resminde gerçekten Harput betimlenmişse sanatçı, özellikle topografyayı büyük ölçüde değiştirmiş, belli başlı yapıları adeta simgesel unsurlar olarak vermiştir. Bu nedenle, belgesel değerine kuşkuyla yaklaşmak gerekir. Harput'u ifade etmek üzere yapılmış olsa da düşsel öğeler gerçeklerden daha fazla bir yer tutar. Sanatsal değeri bir yana, 19. yüzyıl kentini tanımamıza hemen hiçbir katkısı yoktur.

Son olarak Harput'un son dönemde yetiştirdiği büyük folklor ve tarih araştırmacısı İshak Sunguroğlu'ndan da birkaç cümleyle söz etmek gerekir. Doğduğu, büyüdüğü kentin tarihini, kültürünü ebedileştirmek amacıyla 1944 yılında kolları sıvamış ve 20 yıla yakın süren araştırmalardan sonra Harput Yollarında adını verdiğini dört ciltlik eserini yazmıştır. 1948 yılında, çalışmalarıyla ilgili olarak Harput'a bir inceleme gezisinde bulunan araştırmacı, kentin son durumu hakkında ayrıntılı gözlemlerde bulunmuştur. Kazılarımız ve elinizdeki kitabın yazım aşamaları sırasında elimizden hiç düşmeyen duygu ve bilgi dolu eseri en büyük rehberimiz olmuştur.

Görülüyor ki, eski yüzyıllarda Harput'a gelen gezgin, diplomat, bilim adamı, öğretim elemanı, misyoner ve sanatçıların izlenimleri sayesinde tarihi kentin geçmişini daha iyi anlamak, demografik ve sosyo-ekonomik yapısını daha doyurucu bir biçimde algılayabilmek mümkün olmaktadır. Ancak Osmanlı toplumunun dış dünyaya kapalı mahalle anlayışı nedeniyle gözlemler çoğu kez genel, yüzeysel ve biraz da tek taraflı olmaktan öteye gidebilmiş değildir. Mahalle yaşantısı, evlerin mimarî özellikleri ve sosyo-kültürel konular daima karanlıkta kalmıştır. Surlarla çevrili Kale Mahallesi ise gözlerden ırak konumuyla, Hell'in 1845 tarihli kısıtlı gözlemleri dışında, ne yazık ki, bütünüyle unutulmuş gibidir.

Plan 1 Harput mahallelerinin yerlerini gösterir plan

Harput Mahallelerine Genel Bir Bakış

Osmanlı döneminin Kale Mahallesi'ne geçmeden önce Harput'un en eski ve nispeten yeni mahallelerine zaman içinde genel bir göz atarak, birbirine sosyal, kültürel, ekonomik, etnik ve dinsel bağlarla bağlı ailelerin oluşturduğu, kendine özgü kimliği olan bu birimlerin ortaya çıkış ve gelişimleri ile topografik konum ve boyutları konusunda bazı gözlemlerde bulunmanın, sistemi daha iyi anlamamıza yardımcı olacağı kanısındayız.

Bugün Elazığ'a bağlı bir muhtarlık durumundaki Harput yalnızca tek bir mahalleyi kapsar. Birbirinden dar sokaklar ve vadilerle ayrılan eski mahalleler tümüyle unutulmuş, çoğunun yerleri bile anılardan silinmiştir artık; kimileri hâlâ yaşasa bile eski dokusunu tümüyle yitirmiştir, betona dönüşerek. Kalabalık ve çok renkli, çok kültürlü demografik yapı oldukça sönükleşip yeni göçlerle biçim değiştirerek soluk bir hal almıştır. Kökleri derinlere uzanan Harput kent kültürünün maddî yapısı yok olup gitmiştir. Oysa, daha bir yüz yıl önceye kadar tarım, hayvancılık ve madencilik açısından zengin bir hinterlandı denetler durumda bulunuşu ve stratejik konumunun sağladığı olanaklar nedeniyle kent yaşamı hayli gelişmiş durumdaydı. Bu gelişmişlik, yansımasını en iyi şekilde, kendine özgü tınısıyla dikkati çeken "Harput Musıkisi"nde buluyordu. Sunguroğlu'nun[109] ifadesiyle: *Doğuda hiçbir il tanımıyorum ki, sesini Harput kadar düzene almış olsun...* Denilebilir ki, Harput'un kent kültürü mahallelerinin ürünüdür.

Büyük çapta tahrip görmüş mahalle düzeni hakkında bilgi toplayabilmek amacıyla Harput kenti yürünerek baştanbaşa taranmış ve arazideki veriler değerlendirilerek bazı sonuçlar elde edilmiştir. İzleri hâlâ

[109] Sunguroğlu 1961: 45.

Res. 36 Harput Ermeni mezarlığından kireçtaşına oyulmuş, figürlü mezar taşı.

görülebilen eski mahalle kalıntılarına yaptığımız haftalar boyu süren iç burkucu ziyaretler mahallelerin fiziki yapıları ve kültürü hakkında yararlı bilgiler edinmemize yol açmıştır. Adeta, eski Harput halkı artık hiç çalınmayan kapılarını bizlere bir kez daha aralamıştır. Ancak bu arazi çalışması bir ön etüd niteliğindedir ve ileriki yıllarda konunun, Harput'a ait tüm şer'iyye (kadı) sicilleri ve tapu kayıtlarıyla birlikte daha kapsamlı bir biçimde ele alınması gereklidir.

Harput Kalesi eteklerindeki aşağı kentin ne zaman kurulduğu konusunda sağlıklı kanıtlardan şimdilik yoksunuz. Öncelikle bir akropol-sitadel niteliğindeki kale yapılaşması ve bu stratejik noktanın ne şekilde değerlendirildiği yolunda şimdilik hiç bilgi yoktur. Her ne kadar "kale-kent" olarak tanımlanmaya çalışılsa da[110], Roma İmparatorluğu ve hatta daha erken dönemlere uzanan yoğun bir sivil yerleşme dokusunun varlığına işaret eden edebî ve arkeolojik kanıtlar bulunmamaktadır. Buna karşılık Roma-Bizans dönemlerinden itibaren halkın kale eteğinde kümeleşmeye başladığı anlaşılmaktadır. Geçmişinin İS. 179 yılına değin uzandığına inanılan Süryani Meryem Ana Kilisesi ile antik mezarlık kalıntıları, bu erken yerleşimin izlerini taşımaktadır. Bugün Dabakhane Deresi'nin batı yamaçlarındaki kaya oyma odalarıyla öne çıkan Geç Roma-Bizans mezarlığı ve biraz daha kuzeyindeki dik yamaçlara yayılmış Ermeni mezarlığı, aşağı kentin daha çok kalenin kuzey ve kuzeydoğu eteklerinde toplandığına işaret etmektedir (Plan 1, Res. 12, 36). Öyle görünüyor ki Osmanlı öncesi ve hatta İslâm öncesi ilk sivil

110 Ünal 1989: 56; Danık 2005: 27; Danık, Balaban 2004: 31.

yerleşme yeri, kalenin kuzeyinde, Dabakhane Deresi vadisinin batısında biçimlenmeye başlamıştır[111]. Kalenin güney eteklerindeki Sinabud Mahallesi de erken dönemlere ilişkin kimi izler taşımaktadır. Bu güney yamaçlardaki kaba taş duvar örgü kalıntıları ve kırık taş lahit parçaları Roma İmparatorluk çağına uzanan bir geçmişi akla getirmekle birlikte yörenin daha ayrıntılı bir biçimde ele alınması gerekmektedir. Nüfusun Dabakhane Deresi çevresi ve belki de güney yamaçta kümelendiği bu erken evrede kalenin batısındaki yüksek kayalık plato henüz iskân edilmiş değildi.

Harput aşağı kentinin, Anzitene yöresine Arap akınlarının başladığı 6. yüzyıldan 10. yüzyılın ortalarına kadar, yakın çevredeki Dadima (Tadım) ile birlikte, giderek nüfus yitirdiği düşünülmektedir[112]. Özellikle şimdi Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalan Altınova'da yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları, birçok küçük yerleşme yerinin 12. yüzyıldan önce Arap akınlarından etkilenerek boşalmaya başladığını, buna karşılık yöre halkının daha kuzeydeki Sophene dağlık bölgesine doğru sığınmış olabileceğine ilişkin veriler sağlamıştır[113]. Ancak ovadaki küçük tarımsal yerleşmelerden daha korunaklı bir konumdaki Harput'un bu sırada sürükleştiğini düşündüren her hangi bir tarihsel belge ve arkeolojik bulgu da mevcut değildir.

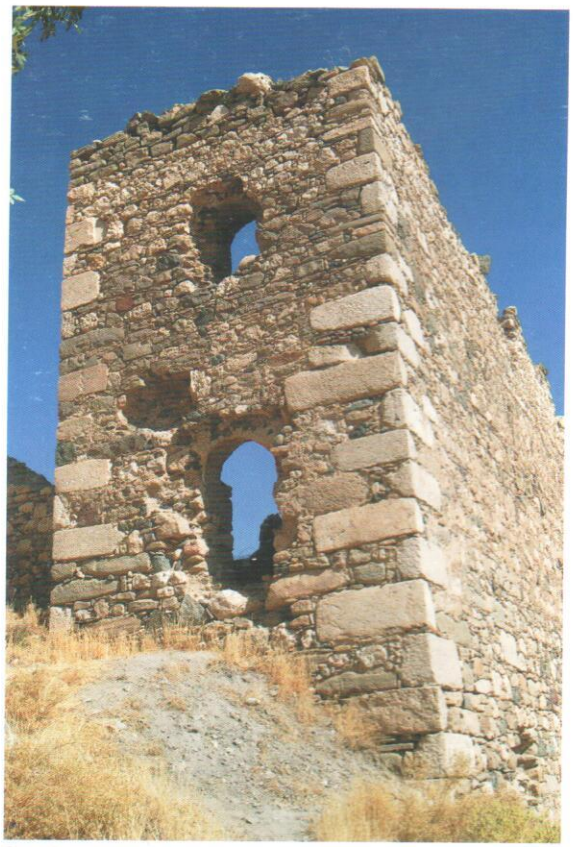
Kentin Roma-Bizans dönemlerindeki ilk sakinlerini çoğunlukla Süryani ve Ermeni etnik grupları meydana getiriyordu. Kalenin doğu eteklerine yaslanan Meryem Ana Kilisesi çevresindeki Süryani Mahallesi ile bunun hemen kuzeyinde, batıdan doğuya doğru alçalan teraslar ve Surp Garabed Kilisesi çevresinde gelişen Gürcübey Mahallesi ve olasılıkla kalenin güneyindeki dik teraslar üzerinde yayılan Sinabut Mahallesi en erken sivil yerleşim alanları arasındadır (Plan 1, Res. 37).

---

[111] Sinclair 1989: 18.

[112] Howard-Johnston 1983: 257 vd.

[113] Howard-Johnston 1983: 257 vdd. Elazığ yöresindeki birçok küçük yerleşim alanının 12. yüzyıldan önce terk edildiği hk. bkz. Sevin 1987: not 5. Çanak çömlekçilikte *sgraffito* (astar kazıma) denen sırlı bezeme tekniğinin ortaya çıktığı 12. yüzyıl öncesinde meydana gelmiş bu büyük terke işaret eden kanıtlar her geçen yıl yeni keşiflerle artmaktadır. Son tespit 2009 yılında Elazığ'ın 30 km batısında, Akçakale köyü yakınında, definecilerce büyük çapta yıkıma uğratılmış küçük bir tepe yerleşmesinde yapılmıştır. İki katlı büyük bir yapı kalıntısı ile dikkati çeken bu ören alanını bize gösteren Elazığ Milli Eğitim Müdür Yardımcısı Bekir Keskin'e teşekkür borçluyuz.

Res. 37
Gürcübey Mahallesi'nde Surp Garabet Kilisesi, güneydoğu köşe. Önceleri ahşap olan kilise 1850'de büyütülerek kâgire dönüştürülmüştür.

11. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Çubukoğlu ve daha çok da bunu izleyen Artuklu egemenliğiyle birlikte kent nüfusunda Müslüman unsurlar hızla yoğunluk kazanmıştır[114]. Nitekim 1123 yılında Harput Kalesi'nde tutsak edilen Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin ile kuzenlerinin, kapatıldıkları zindandan Ermeniler'in yardım ettiği bir hileyle kurtarılmalarına karşın, olayı haber alıp kaleyi saran kent halkı nedeniyle dışarı çıkamamış olmaları, daha 12. yüzyılın başlarında çevrede yoğun bir Türk-İslâm nüfusun yaşamaya başladığının kanıtıdır (bkz. s. 219 vdd.).

Geleneksel mahalle dokusunun genellikle merkezî bir dinsel yapı çevresinde kümelenerek gelişmesi nedeniyle Artuklu Çağı'nın ilk Müslüman

114 Ünal 1992b: 90.

mahalleleri Ulu Cami (Res. 38-39), Arslaniye (Esadiye) Camii (Res. 40), Zahiriye Mescidi, Ahi Musa Mescidi ve Muzafferüddin (Karasofu) Mescidi etrafında biçimlenmiş olmalıdır[115]. Buna karşılık eski Hıristiyan sakinler yaşamlarını, Bizans kentinin yerleşim geleneğine göre tasarlanmış mahallelerinde aynen sürdürmüş görünmektedirler. 15. yüzyılın sonlarında Harput'un en kalabalık mahalleleri kalenin kuzey ve kuzeybatısında toplanmıştır[116]. Böylelikle daha başlangıçta din ve etnik ayırıma dayalı bir yerleşim yapısı ortaya çıkmıştır.

1516'da Yavuz Sultan Selim'in eline geçmesi, Harput için yeni bir dönüm noktasıdır. Kent bu dönemden itibaren büyüyüp gelişmeye yüz tutmuş ve mahalle sayısı giderek artmıştır[117]. 1518 yılında, toprağın mülkiyet ve kullanma hukuku, vergilerin tür ve miktarını belirlemek amacıyla yapılan ilk sayımda (tahrir) Harput'ta 13 mahallenin adı geçer. Bunlardan Kaya, Hoca Hasan, Aşcı, Börekçi Pir Mehmed, Kadı Kayası, Hanke[118], Mescid-i Cuma, sonraları Sara Hatun adını alacak olan Medrese-i Hammâm[119] ve Hacı Satılmış mahallelerinde Müslüman; Sinabud (Sinamud)[120], Gürcübey, Şehroz ve Norsis (Asurî), mahallelerinde de

---

[115] Danık 1996: 347.

[116] Sunguroğlu 1958: 240.

[117] Evliya Çelebi (1986: 171) aşağı kentin bir zamanlar çift kapılı bir dış sur ile kuşatıldığını ve bu surun ziyareti sırasında harap durumda olduğunu bilirir; ayrıca 1605'te Tavîl Mehmed adlı bir eşkiyanın Karakaş Ahmed Paşa kuşatmasına karşı koyabilmek için bir kısım evleri yıktırıp, taş ve kerestelerini harap haldeki surların onarımında kullandığı şeklindeki diğer bir kayıttan yola çıkılarak, uzun ve kapsamlı bir dış surun varlığı kabul edilmiş, Dağ Kapı'daki Kayabaşı kayalıkları üzerine kurulu Hacı Kerim Sunguroğlu Konağı'nın üç yüzlü şahnişin temelinin (bkz. Res. 120) bu surun kalıntısı olduğu sık sık sık yinelenmiştir: Bkz. Ünal 1997b: 233; Danık 2001: 27; 2002b: 21; 1996: 342 vd., çizim 2; 2005: 36, şek. 2; Danık,Balaban 2004: 31 vd. Oysa söz konusu çıkmanın, gerek taş örgü sistemi ve gerekse beden kalınlığı açılarından eski bir şahnişin duvarından başka bir şey olamayacağı belirgindir. Kent çevresinde adım adım yaptığımız araştırmalarda Osmanlı dönemi ya da daha erken zamanlarda bir dış surun ya da herhangi bir savunma sisteminin varlığını arkeolojik anlamda belgeleyecek hiç bir ize rastlanmamıştır.

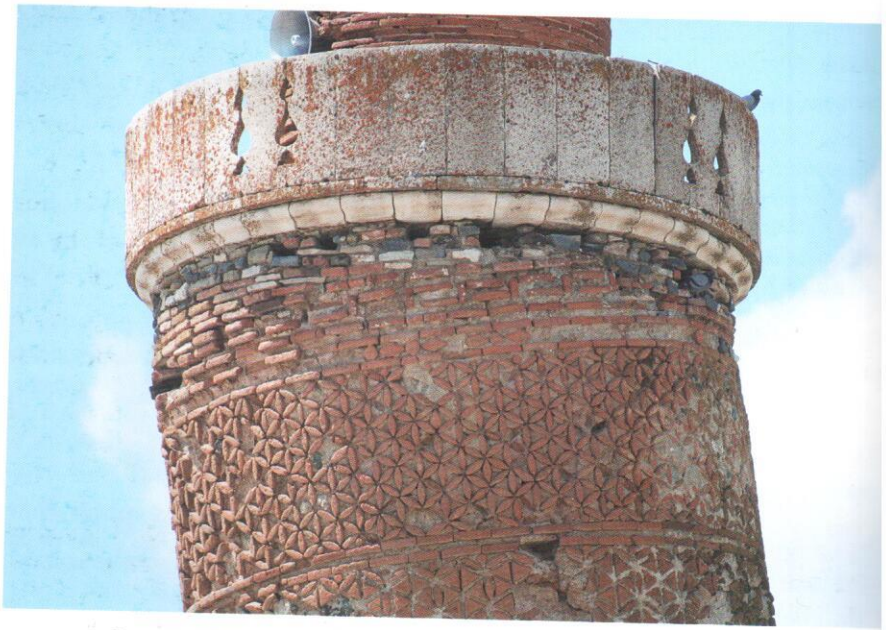
[118] Yeri saptanamayan Hanke Mescid-i Şerifi çevresinde gelişmiş bu erken mahalle adını, 1646 tarihli Harput Kazası Avârız Defteri'nde *hâlî ve harâbe* olarak nitelenen (Ünal 1997a: 48), Kuzâbad Nahiyesine bağlı Hanke Köyü'nden almış olabilir.

[119] Ünal 1989: 199.

[120] Bu mahalle adı Ermenice ve Batılı kaynaklarda daima *Sinamud* şeklinde, Osmanlıca ve modern Türkçe eserlerde ise *Sinabud* ya da *Sinabot* olarak yazılmıştır.

Res. 38 Artuklularca yaptırılmış Ulu Cami, 12. yüzyıl ortaları.

Res. 39 Ulu Cami'nin ünlü eğik minaresinden ayrıntı, tuğla işçiliği.

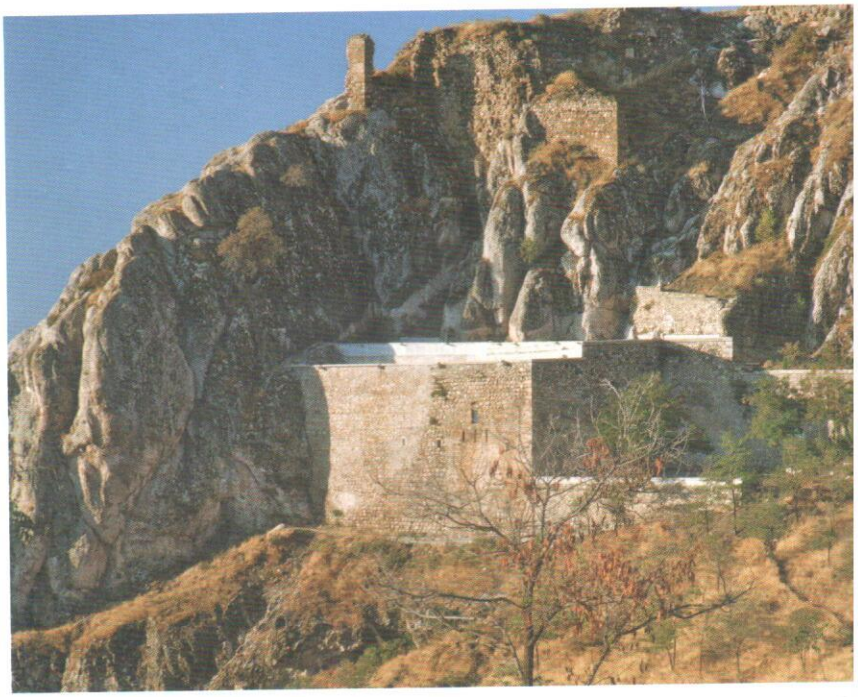
Res. 40 Arslaniye (Esadiye) Camii ve Medresesi girişi.

gayrimüslim nüfus oturuyordu[121]. Ermeniler Gürcübey Mahallesi'nde Surp Garabed Kilisesi, Şehroz Mahallesi'nde de Surp Hagop Kilisesi etrafında yoğunlaşmıştı, Süryani Kadim Cemaati ise Norsis Mahallesi'ndeki Meryem Ana Kilisesi'nin (Kızıl Kilise, Yâkubi Kilisesi) çevresinde kümelenmişti (Res. 41). Belli bir Rum nüfus da bulunmakla birlikte, ayrı mahalleleri olup olmadığı anlaşılamamaktadır[122]. Ancak 17. yüzyıldan itibaren kimi gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde ikamet ettiklerine tanıklık eden kadı sicili ve tereke kayıtları bulunmaktadır[123]. Osmanlı kaynaklarında *Çingân tayifesi* ya da *Kıptiyan tayifesi* olarak adlandırılan Kıptiler (Romanlar) nüfusun bir diğer unsurunu teşkil ediyordu. Bu etnik

[121] Ünal 1989: 198; 1992b: 90 vdd.; Aksın 1999a: 119, Tablo 9.

[122] Simeon 2007: 109 vd.; Ünal 1992b: 92 vd.; Halaçoğlu 1986: 122.

[123] Koçlar 1990: 498, Belge no: 391 Bu mahkeme kaydından, Sara Hatun Mahallesi sakinlerinden Şebrik kızı Anna ile eşi İsa ve oğulları Manas'ın, bir tarafı Kara Ali'ye, bir tarafı Emine oğlu Ahmed'e ve bir tarafı da Kahveci Şah'a ait mülklerle sınırlı bir konutta oturdukları anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın gayrimüslim tereke kayıtlarından birinde, Ağa Mahallesi'nde ikamet eden bir Ermeni ailesinden söz edilir: bkz. Halaçoğlu 1986: 266; Aksın 1999a: 220, Tablo 36.

Res. 41 Asuri (Norsis) Mahallesi Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi, kuzeyde

Res. 42 Alaca Mescid Mahallesi'nden görünüm, 1940'ların başı.

grup mensupları, hiç olmazsa 17. yüzyılda, kentten çok ovada çadır hayatı sürdürmekteydiler[124].

1523 ve 1566 yıllarında yapılan tahrirlere göre mahalle sayısı, on dört müslüman, dört de hıristiyan olmak üzere on sekize yükselmişti. Nitekim 1518'den 1566'ya kadar müslim ve gayrimüslim kent nüfusunda % 170 oranında artış baş göstermişti[125]. Kaya Mahallesi, Hoca Hasan Mahallesi ve Medrese-i Hümmam Mahallesi dışında, eski mahalle adları tümüyle değişmişti[126]. Yeni mahalleler şunlardır: Mescid-i Muzaffereddin, Mescid-i Ortak, Mescid-i Cedid, Molla Seyid Ahmed, Mescid-i Ahi Musa, Mescid-i Zahiriye, Mescid-i Müderris, Camii Kebir, Mescid-i Arslaniye, Mescid-i Atik (Meydan Mescidi), Mescid-i Alaca (Res. 42). Dört gayrimüslim mahallesinde ise herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Kalenin batı ve kuzeybatısındaki yüksek kayalık plato, Meydan Camii (Res. 43), Ağa Camii (Pervane Camii) (Res. 44) ve Ahmed Bey Camii (Res. 45) gibi 16. yüzyıl mabetlerinin gösterdiği üzere, Osmanlı fethinden sonra gelişmeye başlamıştır. Bu mahalleler yaklaşık 1 km^2 genişlikteki bir sahaya yayılan dar bir alana sıkışmışlardır (Res. 46-47). Kentin ana ekseni, bugünkü gibi, batıda Dağkapı'dan başlayıp Ahmed Bey Camii ve Ağa Camii önünden geçerek, Kurşunlu Camii ile Hükümet Konağı arasından Sara Hatun Camii'ne doğru inen caddede biçimlenmeye başlamış, ekonomik etkinlikler de bu cadde ve yakın çevresinde kümelenmiştir. Yoğun nüfus ve yer darlığının etkileri en iyi şekilde kalenin güney ve kuzeydoğu eteklerindeki, yerleşmeye pek elverişli olmayan dik yamaçlı alanlara kurulmuş Sinabud (Sinamud), Norsis (Asurî) ve Gürcübey mahallelerinde görülebilir. Özelikle Sinabud Mahallesi ulaşım yönünden de uygun olmayan bir konuma sahiptir.

1623 ve 1640 yıllarında yapılan sayımlara göre Harput mahallelerinin sayısı 19'u bulmaktadır[127]. Bu dönemde yine bir kaç yeni mahalle adı ortaya çıkmıştır: Osman Kethüda Mahallesi, Kozluca Mahallesi, Hacılı (sonraları Hacılar) Mahallesi, Molla Maksud Mescidi Mahallesi, Huriye

---

[124] Yılmazçelik 1987: Belge no. 84; 1990: 99, Belge no. 167, 84: Koçlar 1990: Belge no. 180.

[125] Ünal 1992b: 92 vd.; 1997b: 233; Aksın 1999a: 154 .

[126] Bkz. Aksın 1999a: Tablo 10.

[127] Aksın 1999a: 120 vd., Tablo 10-11.

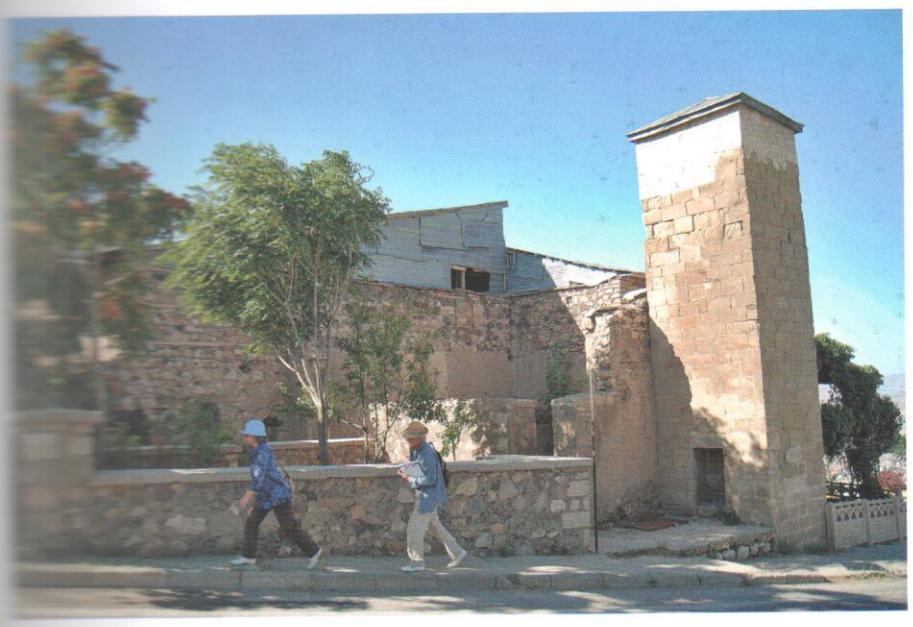
Res. 43 Meydan Camii, 2009, geride Cemşid Hamamı.

Res. 44 Ağa Camii minaresi, restorasyon öncesi.

Res. 45 Ahmed Bey Camii ve minaresi.

Res. 46 Sara Hatun Camii minaresinden Camii Kebir Mahallesi'ne bakış, geride Ulu Cami, 1960'lı yıllar.

Res. 47 Sara Hatun Mahallesi'nden bir görünüm, 1960'lı yıllar.

Hatun Mahallesi ve Dere Hamamı Mahallesi. Bunlardan Kozlu
Hacılı mahalleleri, sırasıyla kentin batı ve doğu uçlarında yer alıy
Dere Hamamı Mahallesi, olasılıkla sonraları Ebu Tahir adını alacak
kuzeydoğu sınırdaki yamaçlarda kurulmuştu. Diğerlerinin yerle
belirlenebilmiş değildir. 1671-1673 yıllarında bu sayı, eskiden beri sü
len dört Hıristiyan mahallesiyle birlikte yirmi yediye ulaşmıştır. Osr
kayıtlarında toplam yirmi üç Müslüman mahallesinin adı geçmek
(Plan 1, Res. 46-47). Yeni mahalle adları şöyledir: Ağa Cami-i Ş
Ahmed Bey, Tepegöz, Toptaş, Cami-i Şerif, Ebu Tahir, Gökçe Mes
Şerif, Hanegâh, Medrese, Cacalı, Mescid-i Şerif, Salhane[128]. Ancak b
rın tümünü yeni kurulan mahallelere bağlamak doğru olmayabilir.
büyük mahallelerin bölünüp daraltılması ve kimi mahalle adla

[128] Koçlar 1990: 641 vd.

değiştirilmiş olması da düşünülmelidir. Buna karşılık, 17. yüzyılın ikinci yarısı içinde, özellikle Palu, Pertek, Çemişgezek, Sağman sancakları ve olasılıkla Ebu Tahir nahiyesinden yapılan göçlerle[129] artan nüfusun bir sonucu olarak yeni mahallelerin kurulduğu da anlaşılmaktadır. Bunlardan, ilk Osmanlı sancak beylerinden Çavuş Ahmed Bey'in adını taşıdığına inanılan Ahmed Bey Mahallesi, kentin batı sınırındaki Kayabaşı mevkiinde, aynı adlı cami çevresinde (Res. 45), Ağa Mahallesi ise biraz daha doğuda, 1589 tarihinde geçirdiği büyük onarımdan sonra cami haline gelen Ağa Camii çevresinde kümelenmeye başlamıştı. Ebu Tahir Mahallesi kuzey uçta, kuzeyden güneye doğru alçalan teraslar üzerine kurulmuştu ve 124 hane kapasiteliydi. Gerek Ebu Tahir ve gerekse hemen güneyindeki Hacılar mahalleleri, periferik konumlarıyla 17. yüzyılın son çeyreği içinde nüfusun hâlâ artmakta olduğuna işaret eder gibidirler[130]. Bunlardan ilkinin adı, Hazar Gölü'nün güneybatısındaki Ebu Tahir Nahiyesi ile ilgilidir ve mahalle bu yöreden göçen bir kısım insan tarafından kurulmuş olmalıdır[131].

Şehrin kuzeydoğu uç noktasındaki Hacılar Mahallesi, tarihî Dere Hamamı'nın üst tarafındaki büyük bir kayalık düzlük üzerine yayılmıştı (Plan 1). 19. yüzyılın ortalarına doğru 90 hanelik bir kapasiteye sahipti. 20. yüzyılın başlarında 100'den fazla bir ya da iki katlı, bir, iki ve en az üç odalı sıra evlerin bulunduğu semte Çatalkaya denilirdi. Harput halkının muhalefetine karşın yerel yönetimin onayı ve hocaların kabulüyle burası bir genelev haline sokulmuş, bu durum yıllar boyunca sürüp gitmişti[132]. Bu yöre IV. Murad döneminde Yeniçeri birlikleri için yapılmış kışla (Kışlâ-i Hümayun) olarak da kullanılmıştı[133]. Yaklaşık beş bin metre kare

---

129 Ünal 1992b: 94.

130 Ünal 1992b: 98. Aksın (1999a: 155 vd.) 1691 tarihli bir Harput şer'iyye (kadı) sicilinde verilen bilgilere dayanarak 17. yüzyılda nüfusun, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik zorluklar nedeniyle azaldığını ileri sürer. Ünal (1997b: 233) 1518'de 6000, 1523'te 8300 1566'da ise 13400'ü aşan nüfusun, bu yüzyılda, Celâli isyanları nedeniyle ve bir avarız defteri kaydına göre 4500'lere düştüğüne değinir.

131 Harput Sancağı'nın güneyinde, Fırat Irmağı ile Hazar Gölü arasında bulunan, 25 köylük, merkeze uzak Ebutâhir Nahiyesi, coğrafî koşulların olumsuzluğu ve tahıl üretimine elverişli olmayan dağlık yapısının yarattığı sıkıntılar nedeniyle ayrı bir kanunnâmeye göre vergilendirilmişti: Bkz. Ünal 1989: 35 vdd.

132 Sunguroğlu 1961: 88 vd.

133 Bu kışlanın adı, 1900 tarihli "Çatalkaya Kışladır" adlı anonim bir Harput türküsünde ebedîleşmiştir. Babasının görevi nedeniyle 1888-1889 yıllarını Harput'ta geçiren Kazım

Res. 48 Kale'den Sara Hatun ve Zahiriye mahallelerinin görünümü, önde Hacı Murat Yokuşu, 20. yüzyıl başları.

Res. 49 Kale Meydanı önünden Sara Hatun Camii'ne çıkan Hacı Murat Yokuşu, 1900'ler.

genişliğindeki sahada, ayrık düzenli büyük bina kalıntıları hâlâ görülebilmektedir.

1691-1693 yıllarında müslüman mahallelerinin sayısı on yediye düşmüş, yerleri tespit edilemeyen Huriye Hatun, Cami-i Şerif, Hanegah, Toptaş, Cacalı ve Salhane mahallelerinin adı bir daha anılmamak üzere unutulmuştur[134].

18. yüzyılın başlarında, 1710-1712 yıllarında müslüman mahalle sayısı yine on sekiz kadardır. İsmi değişen mahalle yoktur. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde ele alınacak Kale Mahallesi'nin adı ilk kez ortaya çıkar (Res. 48-49)[135].

Harput mahalleleri 19. yüzyılın başlarında da fazla bir değişikliğe uğramadan varlıklarını sürdürmüştür. 1821 ve 1830 tarihlerinde yapılan sayımlara göre kentte on yedi müslüman, beş de hıristiyan olmak üzere 21 mahalle bulunmaktaydı[136]. Kalabalık nüfus barındıran ve geniş bir yer kaplayan 129 hane kapasiteli Gürcübey Mahallesi bölünerek kuzeyde, Çelebi adıyla yeni bir mahalle meydana getirilmişti (Res. 50). Kentin kuzeydoğu sınırındaki bu yeni mahalle, bugün yerini tam olarak saptayamadığımız İğdeli Kilise[137] etrafında gelişmişti. Kalenin doğu eteklerinden Dabakhane Deresi'ne doğru inen dik yamaçlar üzerine yayılan eski Norsis Mahallesi'nin adı da Asurî Mahallesi'ne çevrilmişti.

Harput mahallelerinin büyük bölümü, klasik Osmanlı mahalle düzenine uygun olarak cami, mescid ve kilise gibi dinsel yapıların çevresinde kümelenmişti, adlarını da bu yerlerden almışlardı. Dinsel ve etnik yapı en belirleyici etkenler arasındaydı. Müslüman nüfus daha çok platonun üstteki düzlük kısmında, hıristiyan nüfus ise kalenin güney, kuzey ve doğu etekleri çevresinde kümelenmişti. Osmanlı döneminde kent nüfusu gidebek arttıkça, yeni gelenler dış çevrede gelişmeye yüz tutan yeni mahallelere yerleştirilmiş, hıristiyan nüfuslar ise git gide kalabalıklaşarak konut sayısı

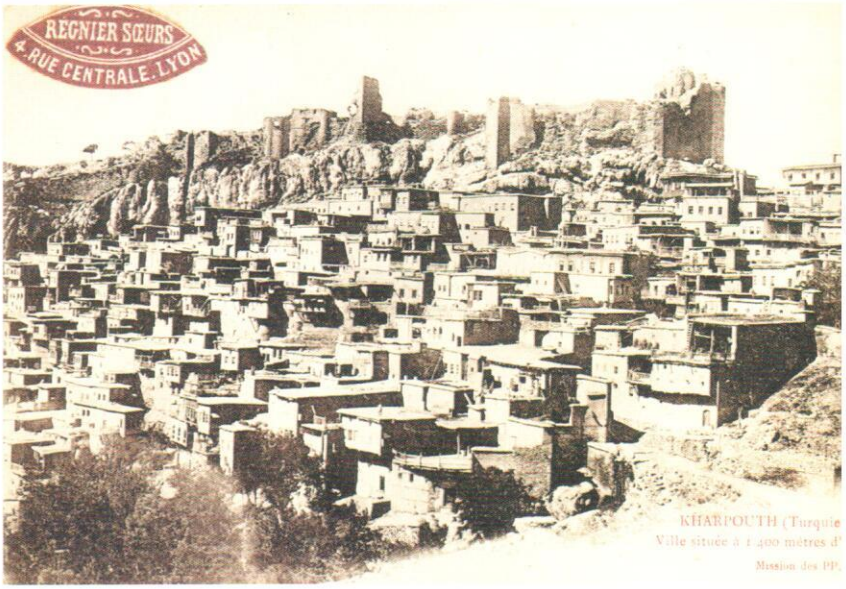
Karabekir sık sık yaya olarak bu kışlaya gidip mızıka dinlediğini anlatır: Karabekir 2009: 45.

[134] Yirmi yıl içinde Müslüman mahalle sayısında görülen ani düşüş için bkz. Erdoğdu 2006: 161 vd.

[135] Erdoğdu 2006: Tablo 16.

[136] Aksın 1999a: 123, Tablo 13.

[137] Bkz. Sunguroğlu 1958: 343 vd.

Res. 50 Ermeni nüfusun yaşadığı Gürcübey Mahallesi ve kalenin görünüşü, kuze
20. yüzyıl başları.

artan mahallelerini korumuşlardı. Örneğin 1518'de 68 hanesi bul
Şehroz Mahallesi 19. yüzyılda 129 haneye çıkmıştı (Plan 1, Res. 51-5
1855 yılından itibaren Amerikan misyonerlerinin tercih etmeye baş
mahalle, yavaş yavaş satın alınan yeni bina ve arsalarla gi
Amerikalılar'ın denetimine girmiş ve sonraları Protlar Mahallesi c
anılır olmuştu. Ömrünün on yılını Harput'ta geçiren Amerikalı mis
C.H. Wheeler[139] 1860'lı yıllarda kentin heterojen nüfusunu Er
Süryani, Kürt, Türk, Rum, İranlı, Çerkes, Rus ve kimi Avrupalılar'ın
turduğunu yazar.

Ticarî etkinlikler daha çok Sara Hatun Camii ile Kurşunlu Cami
sında toplanmıştı. Evliya Çelebi'ye[140] göre kentte yedi adet büyük t
hanı ve bedestenin yanında 600 dükkân bulunmaktaydı. 20. yüzyılı
larına dek işlevini sürdüren bedesten, Kurşunlu Camii önündeki K
Meydanı civarındaydı. Sara Hatun Camii önündeki büyük Bu

138 Aksın 1999a: 128 vd.

139 1868: 36.

140 Evliya Çelebi 1986: 171.

Meydanı[141] çevresi yoğun bir ticarî faaliyet sahası olarak öne çıkmıştı (Res. 53-54). Ulu Cami'nin kuzeybatısındaki Keşoğlu Meydanı da geniş alan kaplıyordu[142].

Bu gelişmiş mahalleler düzeninden anlaşılacağı üzere, tarım, hayvancılık ve madencilik açısından zengin bir hinterlandı denetimi altında bulundurması ve ulaşım yönünden stratejik konumunun sağladığı olanaklar, Harput'ta kent yaşamı ve kültürünün bölgenin diğer yerlerine kıyasla daha fazla gelişmesine yol açmıştı. Örneğin kentin kuzey sınırlarındaki eski Dere Hamamı yöresi gibi belirli kesimlerinde eğlence mekânları filizlenmiş, bu durum zengin bir musiki kültürünü de beraberinde getirmişti. Kendine özgü tınısı ve ahengiyle dikkati çeken Harput Musıkisi ile kırnatacı Mustafa Çavuş, kemancı Körkarabet, kanuncu Hüseynikli Bogos, Hacı Mamo, Süryani Mıkır, Hafız Osman Öge vb. nice üstadlar bu iklimin yarattığı sanatçılardan birkaçıydı.

Günümüzde Harput'un Osmanlı dönemi mahallelerinden görece el değmemiş durumda yalnızca Sinabud (Sinamud), Ebu Tahir, kısmen Hacılar, Çelebi ve Asurî (Norsis) mahalleleri ile aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak Kale Mahallesi kalabilmiştir. Yıkık vaziyette ve hemen hemen tümüyle toprak altına gömülmüş olmakla birlikte, yüzeyden hâlâ izlenebilen yapı kalıntıları sayesinde bu beş mahallenin yerleşme dokusu hakkında bazı bilgiler edinilmesi mümkündür. Diğer mahalleler hemen hemen tümüyle yok olmuş ve yerlerini yeni betonarme yapılara terk eylemek zorunda kalmışlardır.

Kalenin güney ve güneydoğu eteklerindeki oldukça dik yamaçlar üzerine kurulmuş Sinamud (Sinabud) Mahallesi batıdan Sal Deresi, doğudan da Dabakhane Deresi tarafından sınırlanmaktaydı (Plan 1, Res. 6, 55-57). Geçmişi çok eskilere uzanmış görünen mahalle 1518'de 40, 1523'te 70, 1566'da 137 hane içeriyordu; 1830'lu yıllarda yapılan bir sayımda hane kapasitesi 94 olarak belirlenmişti[143]. Merkezî bir kilise (Surp Nişan) çevresinde gelişmişti ve yaklaşık 1.5 hektarlık bir alan kaplamaktaydı.

---

[141] Buğday Meydanı'nın üzerine 1978 yılında bir yurt binası inşa edilmiş, bu bina 1996'da Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bir Kuran kursu haline getirilmiştir.

[142] Keşoğlu Meydanı'na 1981'de Elazığ-Harput Diyanet Eğitim Merkezi Müdürlük binası ve lojmanları inşa olunmuştur.

[143] Ünal 1989: 203; Aksın 1999a: 164, Tablo 19.

Res. 51 Sonraları Protlar Mahallesi adını alacak Şehroz Mahallesi'nin genel görü güneyden, 19. yüzyıl sonları.

Res. 52 Şehroz (Protlar) Mahallesi, ortada Surp Agop Kilisesi.

Res. 53 Sara Hatun Camii önündeki Buğday Meydanı, 1900'ler.

Mütevazı kilisesi ve bazı konutlar 29 Haziran 1898 tarihinde, kaleden kopup aşağı yuvarlanan büyük bir kaya kütlesinin altında kalarak yıkım görmüştü[144]. 1885-1886 yıllarına ait Mamuret-ül Aziz Salnamesi'nde verilen bir bilgiye göre, 1134 yılında bu mahalledeki kilise, Süryani Kadim Cemaati'nin başvurusu ve Artuklu emiri Fahreddin Karaarslan'ın izniyle, Meryem Ana, Mar Şemûn ve Hüseynik kiliseleriyle birlikte tamir edilmişti[145]. Buna göre Osmanlı öncesi dönemde Süryanilerin yaşadığı mahallede zamanla Ermeni nüfus yoğunlaşmış olmalıdır. Nitekim 1866-1868 yıllarına ait kadı sicili kayıtlarında Sinabut Mahallesi sakinlerinden söz edilirken çoğu kez ..... *taba'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Ermeni milletinden.....* ya da .....*Medîne-i Ma'mûretü'l-'Azîz mahallâtından Sinabot Mahallesi*

[144] Sunguroğlu 1958: 348. Babası, 1888-1889'da Harput'ta alaybeyi olarak görev yapan Kazım Karabekir Paşa (Karabekir 2009: 43 vd.) çocukluk anılarında, üzülerek kaleden aşağıdaki Sinabud Kilisesi'ne yanlışlıkla büyük bir taş düşürerek damı deldiğini anlatır.

[145] Sunguroğlu 1958: 356. Dr. İshak Tanoğlu, Sinamud Mahallesi'nde "Mor İsmani" adını taşıyan bir Süryani Kadim kilisesinin 19. yüzyıla kadar kullanılabilir durumda olduğunu bildirmiştir. Yardımları için kendisine teşekkür borçluyuz.

Res. 54 1861-62 yılında Sara Hatun Camii önüne, Erzincanlı Hacı Ali Bey'i
yaptırttığı sekizgen planlı muvakkithâne (saathâne-vakithâne). Burada nam
vakitlerinin tespiti yanında saat ayarı yapılır ve cemaatin bozulan saatleri d
ücretsiz olarak tamir edilirdi. 1958 yılından sonra yıktırıldı.

mütemekkinlerinden (sakinlerinden) *ve teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Ermeni milletinden...* şeklinde ifadelere yer verilmiştir[146]. 1879 yılındaki ziyareti sırasında İngiliz din adamı ve gezgin H. Tozer[147] bu mahalleyi *Armenian quarter* sözleriyle tanımlamıştır. Ulaşım açısından çok sapa bir noktada kurulmuş olduğundan Sinamud (Sinabud) Mahallesi'nin dokusu ve mimarlık kalıntıları, büyük çapta toprak altında kalmakla birlikte, görece daha iyi durumdadır. Daha çok taş malzeme kullanılarak inşa olunmuş yapılar arasında kilise ve hamam kalıntıları dikkat çekicidir.

Kentin kuzey-kuzeydoğu sınırında, kuzeyden güneye doğru inen dik yamaçlar üzerine konuşlandırılmış Ebu Tahir Mahallesi, 1821 tarihli şer'iyye (kadı) sicili kayıtlarına göre 36 hane[148], 1830 yıllarında yapılan nüfus sayımına göre de 124 hane[149] kapasiteli büyük bir yerleşim alanıdır (Plan 1). Batıda Arslaniye (Esadiye) ya da Yeni Hamam'dan başlayıp, doğuda bugün izi bile kalmayan Dere Hamamı'na kadar uzanan vadinin kuzey ve batısındaki mahalleyi doğu ve batıdan mevsimlik küçük birer çay yatağı sınırlamaktadır. Yeri belirlenemeyen Tahiriye Mescidi civarında kümelenen mahallenin ortasından, Esadiye Medresesi önünden gelip kuzeydeki yazlık bağ evlerine doğru giden bir yol geçmektedir. Yaklaşık 2 hektarı bulan bir alana yayılan taş temel kalıntıları bugün hâlâ izlenebilmektedir. Osmanlı kayıtlarında adı en erken 17. yüzyılın son çeyreğine doğru görülmekle birlikte daha eski bir geçmişi olduğu da düşünülebilir. 17. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerde bir mahalle adı olarak anılan "Dere Hamamı"nın konum açısından bu mahalleyle olan ilişkisi, Dere Hamamı Mahallesi adının sonradan Ebu Tahir'e çevrilmiş olması ihtimalini akla getirmektedir.

Yaklaşık 1.5 hektarlık bir alana yayılan Asurî (Norsis) Mahallesi, 1518'de 96, 1523'te 133, 1566'da 263 haneye sahipti, 1830'lu yıllarda yapılan bir nüfus sayımına göre hane sayısı 61'e düşmüştü[150]. Sırtını kalenin doğu duvarına yaslayarak Dabakhane Deresi'ne doğru inen dik teraslar üzerine kurulmuştu (Plan 1, Res. 58-60). Meryem Ana Kilisesi

---

[146] Halaçoğlu 1986: 32, 168.

[147] Tozer 1881: 218.

[148] Aksın 1999a: 160, Tablo 18.

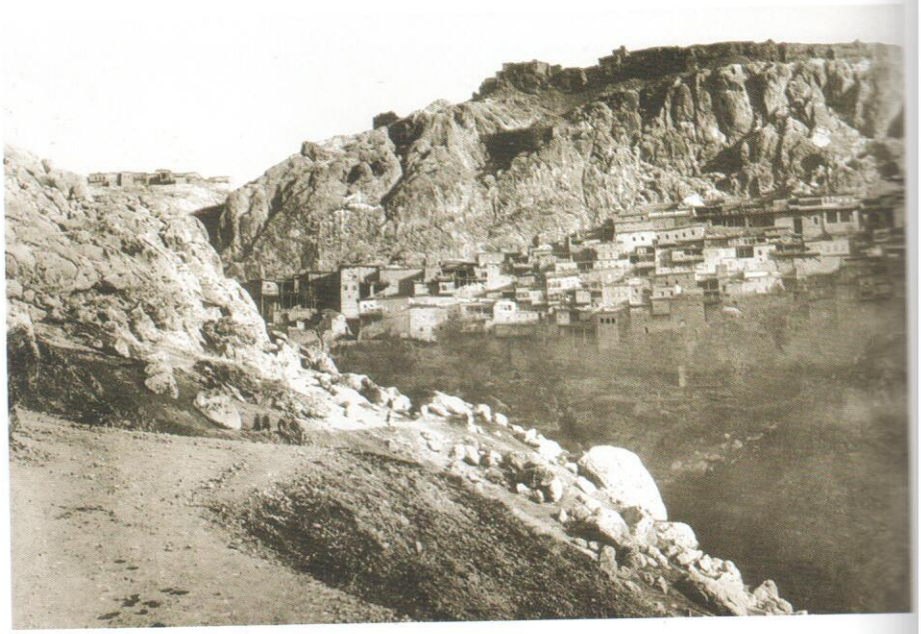
[149] Aksın 1999a: 164, Tablo 19.

[150] Ünal 1989: 203; Aksın 1999a: 164, Tabko 19.

Res. 55 Harput Kalesi kayalıklarına bakış, güneyden.

Res. 56 Hüseynik Köyünden Harput Kalesi ve eteklerindeki Sinabud (Sinamud) Mahallesi.

Res. 57 Sinabut Mahallesi'nin batı kesiminden görünüm.

(Yâkubi Kilisesi) çevresinde gelişen bu eski mahallenin yıkıntıları da, toprak altında kalmakla birlikte, büyük çapta korunmuştur. Dabakhane Deresi vadisi içindeki, bugün Kızıl Hamam denen hamamı oldukça iyi durumdadır. Dere üzerine kurulu küçük bir köprü ile karşı kıyıya bağlanmıştır. Köprünün doğusundaki yamaçta kapsamlı bir külliyeye ait olabilecek kalıntılara rastlanır[151].

Büyük bir nüfus barındıran kentin çok sayıda mezarlığı bulunmaktaydı. Boya bezemeli kaya mezarları barındıran en erken antik nekropol kalenin kuzeydoğusundaki yamaçlarda kurulmuştu (Res. 12). Müslüman mezarlıkları kenti çepeçevre kuşatıyordu. Kuzeybatıda Meteris, kuzeyde Top Top, güneybatıda Dua ve Üryan Baba, doğuda Fatih Ahmed en tanınmış kabristanlardı (Res. 61-62). Bunlardan günümüze gelen en eski mezar

151 Derenian 1981'deki "Map of Huseynik" adlı şematik haritada bu alanın bir manastır olduğu belirtilmiştir. Bu kalıntıların, H. 1301/M. 1885-1886 tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'nde anılan, Meryem Ana Kilisesi'nin güneydoğusunda ve dere kıyısında ki Süryani Mar Şemûn Kilisesi ile ilişkili olabileceğini düşünmekteyiz. Bkz. Sunguroğlu 1958: 349.

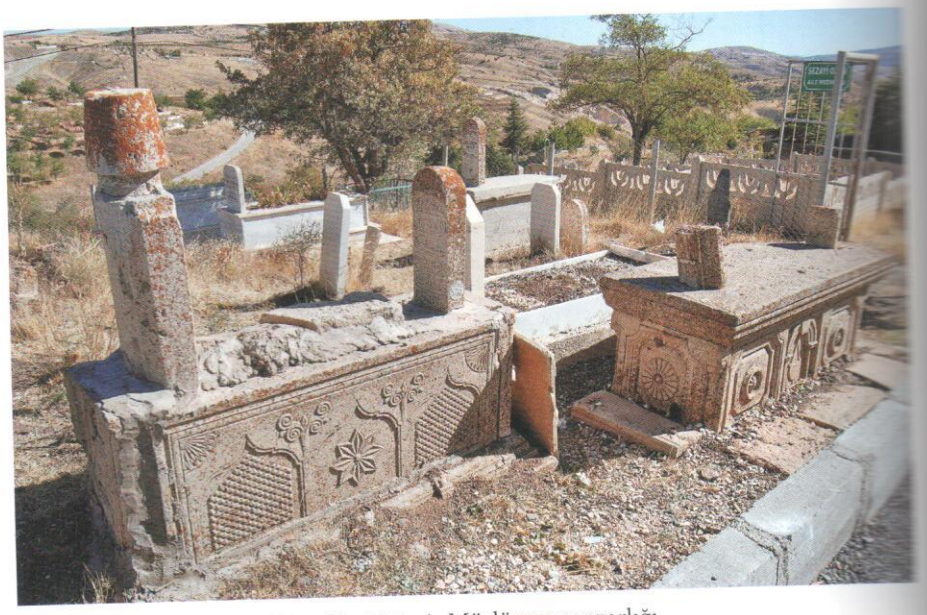
Res. 58 Dabakhane (Kureybaşı) Köprüsü, geride Norsis Mahallesi kalıntıları.

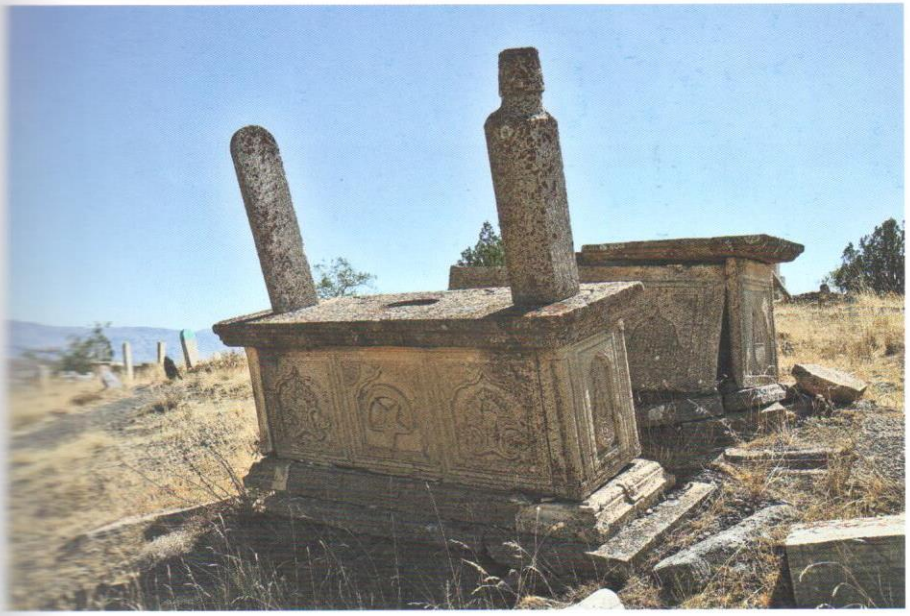
Res. 59 Süryani Kadim Cemaati'nin yaşadığı Norsis (Asurî) Mahallesi ve geride Elazığ Ovası.

Res. 60 Büyük çapta toprak altında kalan Norsis (Asurî) Mahallesi ve Meryem Ana Kilisesi, geride Elazığ Ovası.

Res. 61 Meteris Müslüman mezarlığı.

Res. 62 Dua Mezarlığı.

taşları, kalenin doğusundaki mezarlıkta bulunur ve 18. yüzyıla aittir. Diğer kabristanlardaki taşlarda genellikle Hicri 1230/Milâdî 1814 ve Hicri 1240/Milâdî 1824 tarihleri okunmaktadır. Yanısıra kent içinde, Ağa Camii önünde ve Ulu Cami etrafında birer küçük cami mezarlığı (hazire) vardı.

Ermeni mezarlığı kalenin yarım kilometre kadar kuzeydoğusundaki yamaçlarda kuruluydu. Buraya büyük ihtimalle Gürcübey ve Çelebi mahalleleri halkı gömülüyordu. Sinabud Mahallesi'nin beş yüz metre kadar güneybatısındaki bir yamaçta ikinci bir Ermeni-Hıristiyan mezarlığı ve Şehroz Mahallesi'nin alt tarafında da bir üçüncüsü bulunmaktaydı. Protestan mezarlığı doğal olarak Şehroz Mahallesi çevresinde idi; ayrıca küçük bir misyoner mezarlığı da olmakla birlikte günümüze hiçbir kalıntısı gelebilmiş değildir.

Süryani Kadim Cemaati mezarlığı ise Norsis Mahallesi'nin biraz güneydoğusunda Zırtan Şelalesi denen mevkideydi (Plan 1).

Res. 63 Kale Mahallesi'ni doğu-batı yönünde ikiye ayıran basamaklı Cami Caddesi'nin kazı sonrası görünümü.

Res. 63 Kale Mahallesi'ni doğu-batı yönünde ikiye ayıran basamaklı Cami Caddesi'nin kazı sonrası görünümü.

Kale Mahallesi

Harput Kalesi, kentin güneydoğu ucunda izole, kireç taşı bir sırt üzerinde yükselir. Batıdan Sal Deresi, doğudan Dabakhane Deresi'nin kazdığı vadiler arasında, kuzey, doğu ve güneyden derin uçurumlarla kuşatılmıştır. Doğal bir kale görünümündeki kayalık, denizden 1392 m yüksekliktedir. Mevcut arkeolojik verilere göre ilk iskân İÖ. 8. yüzyılın ortalarına doğru Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir (bkz. s. 17 vdd.). Bu başlangıçtan sonra çeşitli uygarlıklarca hemen hemen hiç terk edilmeden 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Önceleri daha çok askerî amaçlara hizmet etmiş, Osmanlı döneminde stratejik önemini yitirerek sonuçta bir mahalleye dönüşmüştür (Plan 2). Osmanlı egemenliği 1516-1923 yılları arasında dört yüz yıla yakın bir süre devam etmiş ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra hemen hemen tümüyle boşalarak bir harabe yığını halini almıştır.

Binyıllar boyunca iskân görmüş, biri yıkılınca yerine yenisi yapılmış binalarla kaplı kaleyi adeta bir höyük olarak nitelemek yanlış olmaz. İki bin sekiz yüz yıl boyunca üst üste istiflenmiş bu yapı katlarının sıradüzeni, yani stratigrafi nasıldı? Kalın toprak tabakalarının altında hangi kültür katmanları yatıyordu? Bugün kaleyi hemen tamamen örten Osmanlı mahalle kalıntıları bu soruların yanıtlanmasını zorlaştırır.

Tabakalaşma Durumu

Kalenin üzerini kaplayan kültür katmanlarının tabakalaşma durumu, bir başka deyişle stratigrafik düzen hakkında kimi ön bilgiler, eski yıllarda Artuklu sarayı yakınındaki sur restorasyonları sırasında açılan derin bir çukurda yapılan küçük sondaj ve profil çalışması ile Kale Camii'nin tabanı altında ortaya çıkarılan İslam öncesi yapı katları ve bazı Osmanlı yapıları içinde gerçekleştirilmiş küçük çaplı sondajlardan edinilmiştir. Üzerinde merdiven basamaklarını andıran Urartu türü temel yatakları görülebilen

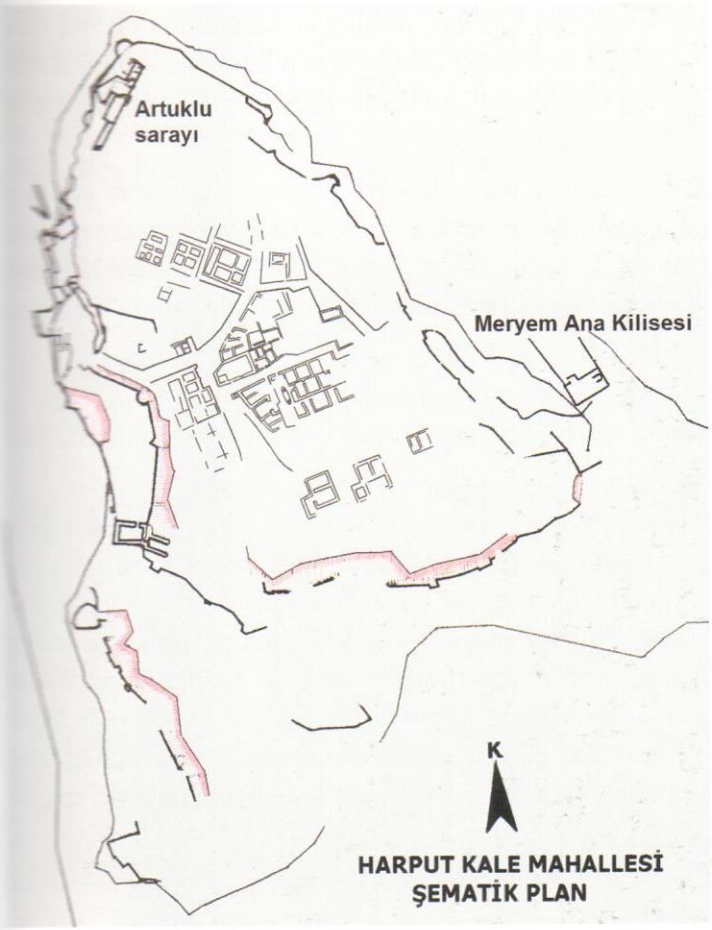
Res. 6
Kalenin ilk kurulu
sırasında sur ve ya
temellerini oturtma
üzere kayaya oyulmu
basamak görünümü
yataklar Urartu mima
özelliklerinden izle
taşıyo

Res. 65
Kaledeki çeşitli medeniyetler
ilişkin kültür katmanları
hakkında bilgi edinmek
amacıyla açılmış
stratigrafik sondaj.

ve kuzeyden güneye doğru dalgalanarak alçalan kayalık zaman zaman güneye çıkmaktadır (Res. 9, 64). Kuzey surları önüne açılmış 20x7 m boyutlarında ve yaklaşık 6 m derinliğindeki bir restorasyon çukurunda sürdürülen sondaj ve profil çalışmasında, üst üste tabaka halinde istiflenmiş kültür katlarının -en azından- 5-6 m kalınlığa ulaştığı saptanmıştır. Henüz ana kayaya inilmiş de değildir. Beş yıllık kazılar sırasında, geç evrelere ait kalıntıların üstte, erken evre kalıntılarınınsa daha altta olması şeklindeki genel stratigrafi ilkesini bozan bir durumla karşılaşılmamıştır.

Üst üste kültür katmanlarının oluşturduğu höyük görünümlü bu alanda yapılan küçük derinlik sondajında en geç yapı katlarının Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu belirlenmiştir (Res. 65). Birkaç evreli Osmanlı

Plan 2
Harput
Kale Mahallesi
şematik planı.

Res. 66
Doğu burçlarından biri üzerindeki 1370 tarihli Dulkadırlı kitabesi.

kültür katlarının yaklaşık 5 m kalınlığa ulaştığı ve en azından üç ayrı yapı katı içerdiği anlaşılmıştır. Osmanlı egemenliğinin 400 yıl sürdüğü düşünülecek olursa bu yapı katlarının, gerek kale içi ve gerekse aşağı şehirde sayıca daha da artması beklenebilir.

Kale Mahallesi'nin toprak üstünde görülebilen en geç evre yapıları (1. yapı katı) daima çamur harçlı, moloz taş duvarlı, çamur sıvalı ve beyaz badanalıdır. İnce duvar temelleri, toprağa açılan çukurlar içine oturtulmuştur. Bu yapı katına ait kalıntılar mahalle camisi çevresindeki kazılarda büyük çapta ortaya çıkarılmaya başlamıştır.

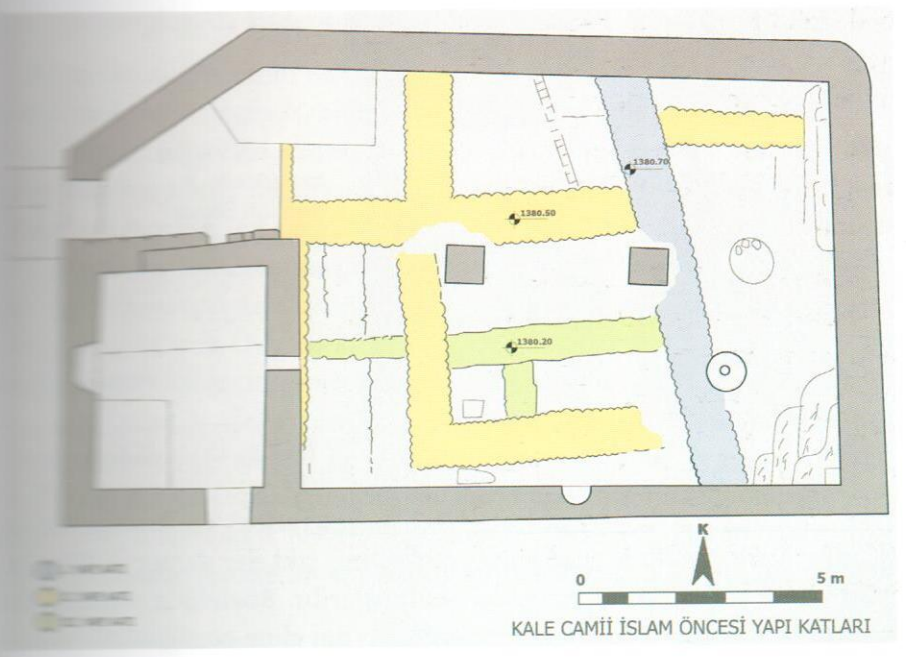
Birinci tabakanın hemen altında bir başka Osmanlı yapı katı yer alır. 2. yapı katının duvarları da üsttekilerle aynı yönde uzanır ve aynı özelliklere sahiptir.

3. yapı katında moloz taş temeller çoğu kez ahşap bir hatıl ızgarası üzerine oturtulmuştur. Daha da derinde, Osmanlı öncesine gitmiş olması mümkün, yüksek taş temelli ve kerpiç duvarlı yapıların varlığı saptanmıştır. Nitekim kuzeybatı dorukta yükselen Artuklu saray kalıntıları, surlar ve surlar üzerine yerleştirilmiş çeşitli dönemlere ait Arapça inşa yazıtları[152] Osmanlı öncesi tabakaların kuvvetli bir şekilde temsil edildiğini kanıtlamaktadır (Res. 66). Kuzey uç sondaj alanında, surlara ve mimariye zarar vermemek için daha erkene giden kültür katlarına inmekten özenle kaçınılmıştır.

152 Bkz. Danık 2001: 80 vdd.; 2005: 21 vdd.

[illegible] stratigrafisi ile ilgili en yeni bilgiler 2007 ve 2008 kazıları sırasında, aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacak, Kale Camii'nin tabanı altında ortaya çıkarılmıştır. Cami, Bizans yapı katlarının hemen üzerine inşa edilmiştir ve Artuklu Dönemi'ne uzanan bir geçmişe sahiptir (bkz. s. [illegible] vdd.). Osmanlı çağının sonuna kadar tamirat ve tadilâtlarla kullanılmış bulunan birkaç evreli bu dinî mimarinin altında Bizans ve Roma İmparatorluk çağı kalıntıları, düzenli üç ayrı yapı katı halinde sıralanmıştır (Plan 3, Res. 67).

Üstüne cami temellerinin oturtulduğu en geç Bizans mimarlık kalıntısı, kuzeybatı-güneydoğu yönlü, 0.90 m kalınlıkta horasan harçlı duvarları ve tabanlara sahip büyük bir yapıyla temsil edilmektedir. Yapıdan günümüze yalnızca 7.65 m uzunlukta bir duvar parçası kalabilmiştir. Kazı sırasında ele geçirilen biri altın yaldızlı cam *tessera* parçaları mozaiklerle süslü olduğuna işaret eder; ancak bu büyük ve süslü yapı cami inşaatı sırasında baştan başa sökülmüş ve günümüze yalnızca silik izleri ulaşabilmiştir. Çok sayıda bakır anonim Bizans follis'i tarihlenmeye katkıda bulunur (Res. [illegible]a-b, 69/a-b). Ön yüzlerinde Hz. İsa betimi, arka yüzlerinde de,

Plan 3 Kale Camii'nin altındaki Roma-Bizans yapı katları.

Res. 67
Kale Camii ve Osmanlı çağı tabanı altında ortaya çıkarılan İslâm öncesi yapı katları.

Res. 68/a-b
Anonim Bizans follisi, ön ve arka yüz.

Res. 69/a-b
Anonim Bizans follisi, ön ve arka yüz.

eski Yunanca harflerle yazılmış NI KA (muzaffer) ve *Basileu Ba*
(Krallar Kralı) şeklinde sıfatlarına yer verilmiş sikkeler daha çok 10. y
yılın ikinci yarısı ile 11. yüzyılda basılmışlardır. Böylelikle yapının
konusu tarihlerde ve kalenin Çubukoğulları'nın eline geçtiği 1087 yılla
na kadar kullanıldığına açıkça işaret ederler.

Res. 70 3 unica değerinde tunç Bizans ağırlığı.

Orta Bizans dönemine tarihlenen ilk mimarlık katının altında, taş temelleri çamur harçlı ikinci bir yapı katı (II) bulunur. Bu tabakaya ait mimarlık kalıntıları ilkine kıyasla daha fazladır. Duvarlar kuzey-güney ve doğu-batı yönlerine yakın. Temel kalınlığı 0.90 m'yi bulan kalıntılar birkaç odalı bir yapıya aittir. Yükseklikleri yer yer 1.60 m'ye ulaşan taş temelleri üzerinde diyagonal ahşap hatıl ızgaranın kullanılmış oluşu dikkat çekici bir özelliktir. Kısmen açığa çıkarılan dört odadan biri 3.50x7.50 m boyutlarındadır. Tabanı çamur kaplıdır. Batıdaki odalardan birinin batı duvarı önünde toprağa oyulmuş basit bir çukur ya da ocak yer alır. Bu tabakada ele geçen tunçtan bir Bizans ağırlığı (81 gr) 8.-10. yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Res. 70)[153]. Beyaz hamurlu sırlı beyaz Orta Bizans seramik parçaları da bu tarihi destekler.

İslâm öncesi dönemin bu en geç iki yapı evresi arasında, mimarlıktaki teknik farklılıklar dışında, belirgin bir ayırım saptanabilmiş değildir. Geç devir inşaat faaliyetleri sırasında alt tabakaların yer yer ağır zarar görmesi, en azından küçük buluntular açısından, steril bir stratigrafik sıra düzeninin ortaya konmasına engel olmaktadır. Ayrıca çalışmaların bir caminin tabanı altında, çok dar ve küçük sondajlar halinde yürütüldüğünü de gözden uzak tutmamak gerekir. Ancak özellikle çanak çömlekler ve sikkeler ilk bakışta yola çıkılarak II. yapı katının geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne değin uzanan bir geçmişi olabileceği ihtimal dahilindedir. Henüz temizlik ve nümizmatik değerlendirmesi yapılamamış bakır bir Roma İmparatorluk Çağı sikkesi ile gümüş bir Sasani sikkesi ve nihayet Doğu Sigillatası A türü çanak çömlek parçaları tabakanın tarihlenmesine yardımcı olacak arkeolojik belgeler arasındadır (bkz. Res. 11). Bej astar üzerine açık kahve renkte boyalı üçgen motifiyle bezeli küçük bir çömlek

[153] Takım 2007b.

Res. 71 Kale Camii'nin altındaki İslâm öncesi yapı katlarından Geç Roma-Bizans boncukları.

parçasının benzerlerine, şimdi Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalan Baskil/İmikuşağı Höyüğü'nün 5. yapı katında rastlanmıştır[154].

Kale Camii'nin tabanı altında ulaşılabilen yapı katlarının sonuncusu (III), horasan harçlı I. yapı katı duvarından ortalama 0.60 m derindedir. Çok dar bir sondaj alanında ortaya çıkarılan bu yapı katı, kuzeybatı-güneydoğu yönlü kerpiç duvar parçaları ve birbirini dik kesen 0.60 m kalınlığında iki taş duvar ile temsil olunur. Çamur harç kullanılarak örülmüş doğu-batı ve kuzey-güney yönlü taş duvarın 4.40 m'lik bir bölümü incelenebilmiştir. Bu yapı katının kazısı sırasında ele geçirilen yuvarlak kesitli cam bilezik parçaları, çanak çömlek ve çatı kiremiti kırıkları ile köşesiz küp formlu kornalin ve boğumlu cam boncuk taneleri daha çok Geç Roma, hatta Bizans dönemi özelliklerini gösterir (Res. 71). İskit ya da Akhaimenid tipinde tunçtan, üç omuzlu ve kovanlı ok ucu ise en azından geniş olarak İÖ. 6.-5. yüzyıllara tarihlenebilir[155].

---

154 Sevin 1995: 53, res. 24/1-5.

155 3 cm kadar yüksekliğindeki eser fazlaca okside olmuşsa da, "Orta İskit" denen tipteki Bkz. B.Brentjes, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 28, 1995-1996: Abb. 33. Taşkun

Daha da derinde sıralanan kültür katları hakkında bazı bilgiler elde etmek amacıyla Kale Camii'nin güneybatı köşesine Osmanlı Dönemi'nde eklenmiş iltikaf mekânının toprak tabanına bir derinlik sondajı açılmıştır. Cami tabanından 2 m aşağıdaki bu küçük sondajda 1.30 m kadar derine inilmiş ve yine geç Roma-Bizans bulgularıyla karşılaşılmıştır; ana kayaya henüz ulaşılabilmiş değildir. Böylelikle kalede şimdiye kadar, en azından, üçü Osmanlı, üçü de Geç Roma-Bizans dönemlerine ait olmak üzere 6 kadar yapı katının varlığı saptanmıştır. En altta Urartular zamanına ait bazı mimarlık izleri bulunduğu açıktır. Artuklu, Selçuklu, İlhanlı, Dulkadiroğlu ve Akkoyunlu egemenlikleri de göz önüne alınırsa bu yapı katlarının 10'u aşmasına şaşırmamak gerekir.

Sonuç olarak; Harput Kalesi'nde çeşitli uygarlıklara ait üst üste en az 10 katman sıralanmış bulunmaktadır. Şu anda toprak üstünde görülebilen Osmanlı mahalle kalıntıları bu eski kültür katmanları üzerine inşa olunmuştur.

Tarihi Belgelere Göre Mahallenin Tarihsel Gelişimi

Şimdi de mahallenin Osmanlı dönemindeki tarihine kısaca bir göz atalım. Kale Mahallesi ne zaman ve nasıl kurulmuştur? 1516 yılında Osmanlılar'ın eline geçen kalenin iç düzeni nasıldır? Surların kuşattığı alanın mülkiyeti niteliğindeki alanda ne gibi bir mimarîye yer verilmiştir? Kalede kimler yaşamaktadır? Şimdilik karanlıkta kalan tartışmaya açık konular.

Kaleye ait en eski Osmanlı kayıtları 1523 tarihinden kalmadır. Bu kayda göre kalede bir dizdâr (kale komutanı)'ın komutası altında, kale kethüdası (komutan yardımcısı), müstahfızân (kale muhafızları) ve azeban (kale hizmetlileri) görev yapmaktaydı; garnizon 42 muhafız ve 42 hizmetliden kuruluydu[156]. 1579 tarihli bir diğer kayıtta Harput Kalesi askerlerinin aslında 120 kişi olması gerekiyorken 58 nefere düştüğü ve bunların da kalenin muhafaza hizmetine yetmediğinden şikâyet edilmektedir[157]. Osmanlılar kentteki ilk sayımı 1518 yılında, yani fetihten iki yıl sonra yaptılar; bunu 1523 ve 1566 yıllarındakiler izledi. 16. yüzyılın ilk sayımlarında Kale Mahallesi'nin adı geçmez. Buradan mahallenin henüz

---

Kale'de bulunan böyle bir ok ucunun Ortaçağlar'da yeniden kullanılmış olabileceği düşünülür: bkz. McNicoll 1983: 178, res. 90/33.

[156] Ünal 1989: 48, 197.

[157] Ünal 1989: 49, 197.

resmî-askerî kimliğini sürdürdüğü sonucuna varılabilir. Harput kadıları tarafından tutulmuş şer'iyye sicili (kadı sicili belgeleri) kayıtlarından sağlanan bilgilerden hareketle 17. yüzyılda kalede bir mahallenin kurulduğu ve sakinlerini kaleyi korumakla yükümlü muhafız grubunun oluşturduğu ileri sürülmüştür[158]. Muhafızlık görevinin nesilden nesile geçmesi nedeniyle mahalle sakinlerinden önemli bir bölümünün asker aileleri olduğu kabul edilebilir[159]. Nitekim Harput kadısı ve kale dizdarına gönderilen 20 Ocak 1692 tarihli buyrulduda, kale askerlerine verilmesi gereken cülûs-u hûmayun bahşişi ve kale erlerinin maaşları hesaplanmaktadır[160]. Osmanlı gezgini Evliya Çelebi 1649'daki ziyareti sırasında, o tatlı üslubuyla, evleri toprak damlı bu mahalleyi anlatmakta ve eski bir cami, su sarnıçları, tahıl ambarları, cephanelikler ve âlâ şahî toplarla birlikte kalede bin kadar hane olduğunu bildirmektedir. Hane sayısı abartılı olmakla birlikte bu anlatım mahallenin varlığını desteklemektedir[161]. Hicrî 1103-1133/Milâdî 1691-1720 tarihli Harput şer'iyye (kadı) sicili kayıtlarında anılan *kale sakinlerinden...* vb. ifadeler ile kale sakinlerinin karşılıklı ev alışverişi yaptıklarına ilişkin sicil kayıtları[162] mahallenin 17. yüzyılın sonlarında var olduğunu gösterir. Kale Mahallesi adı ilk kez 1710-12 tarihli belgelerde anılmaktadır[163]. 1821 tarihli Harput şer'iyye sicilinde hane sayısı 29 olarak verilmektedir. 1830'lardaki bir nüfus sayımında hane sayısı 47'ye yükselmiş, 1885 tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'nde ise 15-20'ye düşmüştür[164]. 19. yüzyılın sonlarında hane sayısındaki bu düşüş, sakinlerin yeni kurulan Mamuret-ül Aziz (Elazığ) kentine taşınmaya başlamalarının açık bir sonucu olmalıdır. Anlaşılacağı üzere Kale Mahallesi 17. yüzyılda kurulmuş ve birkaç kez yenilenip biçimlenerek yaşamını 20. yüzyılın başlarına kadar inişler ve çıkışlarla sürdürmüştür.

---

158 Ünal 1989: 197; 1992a: 53; ayrıca bkz. Baykara 1994: 666

159 Ünal 1989: 49 ve not 189. 1653 tarihli bir Şer'iyye Sicili kaydına göre Harput Kalesi'nde mehterbaşılık görevini *Avid* adlı bir gayrimüslim yapmaktaydı.

160 Erdoğdu 2006: 157

161 Evliya Çelebi (1986: 170 vd.) Harput'u anlatırken kale içinde bin kadar hane olduğunu bildirmekle birlikte, burada aslında bir abartıdan çok, orta ölçekli bir Osmanlı kasabasına uygun genel bir rakam verilmiş olması mümkündür. Çünkü kitabında Gebze, Sapanca, Gerede, Osmancık, Erciş vb. birçok kasabanın da bin kadar evden oluştuğunu yazmaktadır.

162 Erdoğdu 2006: not 629, 636, ayrıca bkz. 160, Tablo 16.

163 Erdoğdu 2006: 161.

164 Sunguroğlu 1958: 264, not 4; Aksın 1999a: Tablo 18; Aksın 2005b:81, Tablo 5 ve 83, Tablo 6.

Res. 72
Madenî asker
düğmelerinden bir kısmı
ay yıldız kabartmalı.

1249-1256/Milâdî 1833-1840 tarihli kadı sicilinde hâlâ bir diz- komutanın görev yaptığı ifade edilmiş ve kaleyi korumakla neferlerin yoklanması istenmiştir[165]. Buradan, kale muhafızlarının mahalle kurulduktan sonra da devam ettikleri sonucuna Yukarıda muhafızlık görevinin nesilden nesile intikal etti- etmiştik. Bu nedenle mahalle sakinlerini büyük çapta asker oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi de Niksar, Halep, Zile, Bodrum vb. birçok kalede neferlerin oturduğunu En yakın benzer, Halep Kalesi'ndeki Osmanlı mahallesidir. bir süre Halep'te kalan Fransız oryentalist ve tarihçisi M.C.-F. kaleye aileleriyle birlikte yerleştirilen garnizon mensuplarının bulduğunu kaydeder.

kadar mahallenin çeşitli yerlerinde otuzu aşkın pirinçten düğmesi ele geçirilmiştir (Res. 72). Bunlardan bazıları, arkala- kabartma yazılardan anlaşıldığı üzere, Fransa'nın Paris ve Lyon üretilmiştir; kimileri de kabartma hilâl ve ay-yıldız bezemeli- asker giysilerinde kullanılan bu denli çok sayıda düğmenin varlığı, askerlerin kökenleri konusunda destekleyici bir kanıt olarak ele alınabilir.

sunulan Osmanlı belgelerinden, şimdi bir toprak yığıntısı görünümündeki Kale Mahallesi'nde daha çok asker aileleri ve çocukları- yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır.

---

[165] III.

ayrıca bkz. Gonnella 2001: 7, res. 15.

Res. 73. Hergut Kalesi, kuzeybatıdan